

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשע"ה

כרך ה

עורכים:

משה צפור
אהרן מונדשיין
אליסיה גרינבנק

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשע"ח 2018

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"נ אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@macam.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
7	דבר המערכת
11	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

17	ואחות לוטן תמנע" (בר' לו 22 ; דה"א א 39) - תיקון נוסח לא ידוע במקרא?	ירון זילברשטיין
33	הפרשיה הנבואית כמכלול בתרגום יונתן לתרי עשר	מרים כהנא
53	היחס לאלמותו של אליהו במשנתם של חכמי ספרד	יוחנן קאפח
71	איש ישראל מול בוראו במשנתם של תלמידי המגיד ממזריטש	יהושפט נבו

שער שני | חינוך

89	שחיקה בקרב מורים בחינוך הרגיל ובקרב מורים בחינוך המיוחד	אליסיה גרינבנק, גלית אגם בן-ארצי ורינת כספי
105	תפקוד תלמידים עם ADHD בבית הספר - עמדות מורים ותלמידים בזיקה למשתני רקע	ידידיה ערמון
129	הערכים הגלומים בספרות הילדים לגיל הרך ככלי לחינוך ערכי בחינוך החרדי	אתי רוזנטל
157	אוריינות ויזואלית בספרות הילדים - על חשיבות הדיוק בתיאור המרחב בסיפור המקראי	דוד שניאור
169	בניית זהות גאולית בנרטיבים של סטודנטיות להוראת אנגלית: סיפורה של שנית	מירי באום

שער שלישי | ספרות ובלשנות

189	הארץ הטובה, ההר הטוב ונביאו אליהו בשירי יורם טהרלב	יוסף פריאל
209	מקומו של הציטוט בסאטירה 'מגלה טמירין' ליוסף פרל	רבקה קדוש
227	הידלדלות הניגודים המוחלטים ופריחת ניגודי הרצף	שולה אברמסקי

שער רביעי | תולדות ישראל

243	התמודדות של קהילת איזמיר עם תופעות המודרנה והחילון במאה ה-19	לאה בורנשטיין- מקובצקי
285	על שלושה פשעי דמשק - על שני יומנים וספר זיכרונות של מגויסים יהודיים בכפייה במלחמת העולם הראשונה	כרמלה סרנגה ואבי ששון

שער חמישי | חינוך גופני ובריאות

301	פעילות גופנית דרך משחקים כאמצעי להתמודדות עם חרדה בקרב תלמידי בית ספר יסודי	בוריס בלומינשטיין, איריס אורבך, ניקול איפרגן, רינה ישראל ודניאל מורן
315	מימון תכניות התערבות בקידום בריאות על ידי הנפקת 'איגרת חוב חברתית'	רוני סימון מורן, נופר עזר וגיל פייר

התמודדותה של קהילת איזמיר עם תופעות המודרנה והחילון במאה ה-19

לאה בורנשטיין-מקובצקי

תקציר

המאמר דן בהרחבה בתופעות המודרנה והחילון שהתפשטו בקהילת איזמיר במאה ה-19 ומלמד כי הן היו מקובלות במיוחד בשלהי המאה ובתחילת המאה ה-20. מתקבל הרושם שרוב חברי הקהילה שמרו על מספר ניכר של מנהגים ומצוות, בעיקר כשרות ושבת בפרהסייה, בעוד המיעוט שמר על מעט מנהגים ומצוות ובטאו בכך דתיות מינימאלית. כלל הציבור נקט עמדה חד משמעית שלילית לגבי טמיעה והמרת דת.

תהליך ההתמשכלות של צעירי הקהילה שחלק מהם למדו בבתי ספר עם אוריינטציה צרפתית, בא במשולב עם אורח חיים מסורתי גם אם מדובר במסורתיות רכה. רובם המכריע של תלמידי בתי הספר של כי"ח אימץ את דפוסי המודרנה דוגמת נטישת הלבוש המסורתי ואימוץ אופנה אירופית, קריאת עיתונים וביולי בשעות הפנאי, כגון בבתי קפה, שמיעת מוזיקה והליכה לתאטרון. אולם לא מצאנו ביניהם את הטיפוס המתבולל.

למדנו כי ההתרופפות בקיום מצוות נעשתה באופן הדרגתי, וכי בין יהודי איזמיר היו ששמרו חלק מן המצוות וזלזלו במצוות אחרות.

תופעות החילון התבטאו בדרכי הבילוי, הלבוש וההופעה החיצונית של גברים ונשים. השינויים באורחות החיים התרחשו במהירות בשל סיבות שונות, שבלטו ביניהם השפעת הטנזימאט, חדירת המערב לאימפריה העות'מאנית, ופעילות חינוכית ופולנתרופית של גופים יהודיים ממערב אירופה, שהבולטת בהם הייתה חברת "כל ישראל חברים".

מטרת המאמר היא לתאר את תופעות המודרנה והחילון שהתקיימו בקהילת איזמיר במאה ה-19, ולהגיע למסקנות עד כמה השתרשו תופעות אלו בקהילה ומה הייתה הרמה הדתית של רוב הציבור בקהילה. תופעות אלו ייבחנו לאור הנחת היסוד המקובלת שלא ניתן להגדיר את החילון או החילוניות בהגדרות חד-משמעיות. כמו כן נעסוק ביחסה של ההנהגה הדתית לתופעות אלו, ובעיקר למגמה לזלזל בקיום מצוות. ידוע שההנהגה הדתית בקהילות ארצות האסלאם בתקופה זו חיפשה פתרונות לשאלות הלכתיות וחברתיות שהתעוררו בעקבות תהליכי המודרנה והחילון.¹ המאמר מבוסס על תיעוד נרחב, בעיקר ספרות רבנית, עיתונות וספרות מחקר.

תאריכים: איזמיר, איסטנבול, חילון, מודרנה, עבריינות, טנזימאט, בליינות, אופנה, המרת דת, ספרות חול, בתי קפה, בתי מרזח, יין נסך, פרנקוס, מוזיקה

מבוא

תהליכי מודרנה וחילון בחברה היהודית העות'מאנית החלו עם הגעת נפוליון בונפרטה למצרים ב-1798. כמעט כל יהודי ארצות האסלאם נחשפו במהלך המאה ה-19 למודרנה ולהשפעה אירופית.² תהליכים אלה הושפעו בעיקר מן הגורמים הבאים:

א. הטנזימאט – הרפורמות העות'מאניות בשנים 1839 עד 1878 שהביאו בהדרגה לשוויון זכויות אזרחי הדרגתי, ואפשרו השפעה אירופית נרחבת באימפריה העות'מאנית ובקהילה היהודית.³

ב. השפעת הפרנקוס – הפרנקוס היו צאצאי אנוסים פורטוגזים שהגיעו מליבורנו ומוונציה לערי האימפריה העות'מאנית כבר במאה ה-17, ומתיישבים נוספים שהגיעו

1 ראו בעיקר: זוהר, **מסורת ותמורה**; הנ"ל, **האירו**. על פסיקתו של ראש רבני איזמיר במאה ה-19 ר' חיים פאלאג'י ראו עקשטיין, **תולדות החבי"ף**; הראל, "מפתיחות להסתגרות", עמ' מ-ג. ראו גם בנבסה ורודריג, **יהודי ספרד**, עמ' 93-99.

2 ראו אביטבול, "תהליכי החילון"; בר לבב, "החילון".

3 על הטנזימאט מצויה ספרות נרחבת. ראו לואיס, **צמיחתה של תורכה המודרנית**, עמ' 99-102; הראל, **בספיינות**, מפתחות: ערך 'רפורמות עות'מאניות', ובעיקר עמ' 129-193; אביב, **קהילה**, עמ' 34-43.

מאירופה המערבית במאות ה-18 וה-19. הם היוו עילית כלכלית שעסקה הרבה בקהילות גם בגמילות חסדים. הם היו נתינים זרים על פי הסכמי הקפיטולציות, ורובם עסקו במסחר, בבנקאות ובתיווך.⁴

ג. קשרים עם יהדות מערב אירופה – זו השקיעה כסף בחינוך מערבי של יהודי האימפריה העות'מאנית ואף עסקה בשתדלנות פוליטית למענם מאז עלילת הדם בדמשק ב-1840. בעיקר בלטה חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח), שנוסדה בצרפת ב-1860, ועסקה בחינוך ובהעברת הנאורות של המערב ליהודי ארצות האסלאם. בוגרי בתי הספר שלה היו לנשאי התרבות המערבית בקהילות, ולעתים קרובות הובילו תמורות בסדרי הקהילה ושינו את דמותה של החברה בכל קהילה שבה פעלו. רבים מהם שימשו במקצועות חופשיים בתור מתורגמנים, בנקאים, רוקחים וכיו"ב.⁵ ירון צור, בהתייחסו למעורבות זו של יהדות המערב ששילבה את הנאורות המעורבת בלאומיות של מעצמות המערב בת המאה ה-19, מציין כי ארגון כי"ח היה הכלי המרכזי של הזרם הרפורמיסטי היהודי-מערבי.⁶ רבים מתלמידי כי"ח ובוגרי החינוך שלה עברו תהליך חילון והיו בהם אף כאלה שזלזלו במנהגים יהודיים, אף שהנהלת כי"ח סברה שאורח חיים דתי הוא דרך טובה להקניית ערכי מוסר.⁷

תהליך החילון בקהילות האימפריה העות'מאנית התבטא באימוץ דפוסים חילוניים בחיי היום-יום ובריידה הדרגתית בזיקה לדת, והוא קשור בתהליך החילון שהתרחש בתרבות המערב מאז מהפכת הנאורות שהחלישה מאוד את מעמד הדת ומוסדותיה. עם זאת, ניכר שבאימפריה העות'מאנית לא מדובר בתהליך קיצון אלא בתהליך הדרגתי, וכי רוב הציבור בקהילות האימפריה העות'מאנית שמר עדיין במאה ה-19 על אורח חיים מסורתי, והקהילות לא הושפעו מתנועת הרפורמה והתיקונים בדת.⁸ הכרת קורות הקהילה באיזמיר, שבה חיו יהודים אירופיים רבים, תסייע להבנת התהליכים הללו.

4 על הפרנקוס באיזמיר ראו להלן. אודות פרנקוס בערים אחרות ראו רוזן, **בנתיבי הים התיכון**, עמ' 59-56; הנ"ל, "צרפת ויהודי מצרים"; בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ' 83-97; הנ"ל, "העילית הכלכלית"; הראל, "מעמדם", מפתחות: ערך 'פרנקוס'; ברנאי, **המראה של אירופה**, עמ' 23-29, 53, 79, 86, 95, 99-106; נחום, "יהודי איזמיר", עמ' 122.

5 ראו רודריג, **חינוך**; הנ"ל, **יהודים צרפתיים**; בנבסה, "תהליך המודרניזציה"; אביב, **קהילה**, עמ' 22-23, 34-40. המידע על כי"ח מופיע בכל מחקר הדן ביהדות ארצות האסלם למן מחציתה השנייה של המאה ה-19 ואילך.

6 צור, "בעיות יסוד", עמ' 208. ראו על מעורבות כי"ח גם הראל, "מפתיחות להסתגרות"; בנבסה ורודריג, **יהודי ספרד**, עמ' 93-99.

7 בן-נאה, "החינוך".

8 פיינר, **מהפכת הנאורות**, עמ' 407-408; בר לבב, "החילון". ר' חיים פאלאג'י עצמו כתב תשובה נגד הרפורמה במערב אירופה (**פאלאג'י, לב חיים**, ח"ב, א"ח סי' ט); על תופעה דומה בשלוניקי ראו בוניס, **קולות משאלוניקי**, עמ' 242. אודות מקרה חריג, שעה שהיה ניסיון כושל לייסד את הרפורמה בחלב, ראו הראל, **בספינות**, עמ' 125, 332.

א. קהילת איזמיר במאה הי"ט

סימני ההתפוררות של המסגרת הקהילתית באיזמיר התגלו כבר בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19. לאורך המאה ה-19 פקדו את הקהילה מחלוקות בגין מס הבשר ("הגבילה") בין הנהגת הקהילה והאליטה לבין המעמד הנמוך, שחבריו העניים, רובם חברי גילדות, סירבו לשלם את המס הגבוה והתנגדו להישפט אצל הרבנים שתמכו ברובם בעשירים. המתח החברתי שנוצר בחברה המקומית התפרץ במחלוקות סוערות למן שלהי המאה ה-18 ואילך: סכסוך "טוב וישר" (בימיו של הסולטאן מחמוד השני, 1808-1839), שהסתיים בשנת 1838, משבר "השריפה הגדולה" (1840-1842), ריב "שועת עניים" בשנת 1847, וסכסוך "טוב ומיטיב" בשנים 1860-1866.⁹ המאבקים הבין-מעמדיים נמשכו עד תחילת המאה ה-20.¹⁰

באמצע המאה ה-19 חיו כ-15,000-17,000 יהודי העיר בשש שכונות, כאשר בני מעמד הביניים והמעמד הגבוה התגוררו ברובם ברובע קרטש, בעוד העניים התרכזו ברובע מזרליקבאשי. בתקופת הרפורמות העות'מאניות (הטנזימאט) (1839-1878) חל גידול במספר היהודים בעקבות היחס החיובי והסובלנות כלפיהם מצד השלטונות.¹¹ עם זאת, יהודי איזמיר ביקשו את עזרת יהודי מערב אירופה בעת צרה, בעת עלילות נגדם מצד הנוצרים, והקונסולים האירופאים התייצבו לימינם וגם תמכו בפרנקוס שמנו כאלף נפשות.¹² הפרנקוס, רבים מהם דוברי איטלקית, העניקו לקהילה אופי קוסמופוליטי, היוו עילית חברתית וכלכלית, ומילאו תפקיד חשוב בקידום תהליכי התמערבות ומודרניזציה בחברה היהודית בזמן שהעיר עוברת תהליך קוסמופוליטי.¹³

בשנת 1873 כתב מנהל בית ספר כי"ח בעיר, דוד קאזיס, שכאלף משפחות בקהילה משוללות אמצעי מחיה כלשהם וחיות בעליבות רבה, בעוד המעמד הבינוני מונה בין 1,500 ל-3,000 משפחות. לפי עדות נציגי כי"ח, בשנת 1880 חיו באיזמיר כ-25,000 יהודים, ובשנת 1906 חיו בה כ-35,000 יהודים. לפי הערכה אחרת, בשנת 1910 ישבו בעיר

9 ראו: לוי, "התמורות", עמ' 245-254; סבע-וולף, **קונטרס**; חזן, **נדיב לב**, ח"א, יו"ד ס' קי; ברנאי, "קווים"; גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**; לוי, "שועת עניים". אפשר להשוות לבעיות החברתיות באיסטנבול שנוצרו על רקע גביית מס הבשר. ראו חזן, "ליטרת הבשר".

10 אביב, **קהילה**, עמ' 26-28.

11 רולסטון, **איזמיר**, עמ' 42-43. ראו גם **המגיד**, 20 בספטמבר 1865.

12 ראו פרנקל, **ירושלימה**, עמ' 32-33; ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מאנית", עמ' 235; גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 11-12. בשנת תקנ"ג (1793) תוקנה הסכמת העיר נגד שימוש ב"שרי אומות העולם" ובקונסולים בלי אישור רבני העיר. היא חודשה בשנים 1830 ו-1833. בשנת 1848 מציין ר' חיים פאלאג' שבזמן מחלוקת שועת עניים לא שמרו העניים והאומנים חברי הגילדות על הסכמה זו והסתייעו בקונסולים (**אשכנזי**, **מעשה אברהם**, סי' כז).

13 סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 13; רודריג, **יהודים צרפתים**, עמ' 37-40; גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 7-9; זנדי-סייק, **איזמיר**.

כ-30,000 יהודים, מהם למעלה מ-21,000 בעלי נתינות עות'מאנית וכ-8,000 בעלי נתינות זרה, שהיו יחד כ-13% מתושבי העיר.¹⁴ מצבם הכלכלי של יהודים רבים בעיר היה גרוע בעקבות שריפות גדולות, בעיקר שריפת יוני 1811, שריפת 30 ביולי 1841 והשריפה של 21 באוגוסט 1845.¹⁵ יהודי איזמיר סבלו גם ממגפות תכופות וקשות,¹⁶ מרעידות אדמה בשנים 1850, 1875 ו-1902,¹⁷ ומפשיטות רגל של סוחרים יהודים.¹⁸ רוב יהודי איזמיר היו אומנים חברים בגילדות וסוחרים זעירים, פועלים ושכירי יום שהשתכרו למצער, ורבים אחרים היו רוכלים ומובטלים.¹⁹ בשלהי המאה ה-19 השתקעו בעיר סוחרים משלוניקי ובתחילת המאה ה-20 באו להשתקע באיזמיר סוחרים יהודים אמידים מערי תורכיה ויוון. בתקופת מלחמת העולם הראשונה הורע מצבם הביטחוני והכלכלי של יהודי איזמיר, ורבים מהם היגרו לאירופה המערבית ולאמריקה, ומעטים התיישבו בארץ ישראל.²⁰

בשנת 1856 נלמד כי חובות הקהילה הגיעו ל-600,000 גרוש, והיה עליה לתמוך מידי שנה מקופתה במאה תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, במאות עניים ויתומים, ובמוסדות הצדקה והחסד, בבתי הכנסת ובבתי המדרש.²¹

לאורך המאה ה-19 התקיימה בקהילה פעילות תורנית של רבנים ופוסקים חשובים, שהבולטים בהם היו בני משפחת פאלאג', ופעלו בה בת-דין נודעים. אולם ככל שגברו תהליכי המודרנה, מספר הישיבות הלך ופחת.²²

-
- 14 רודריג, **חינוך**, עמ' 129-130; נחום, "יהודי איזמיר", 122-123. ברישומים העות'מאניים נמסר שבשנות השמונים חיו בעיר 15,000 יהודים. הערכה זו אינה נכונה. ראו ארד, "הדמוגרפיה", עמ' 38.
- 15 ראו גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 5-24, 279; עקשטיין, **תולדות החבי"ף**, עמ' 11-12; פרנקל, **ירושלימה**, עמ' 31-34; בשן, "שרפות", עמ' 17-18; סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 4.
- 16 ראו גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 156-163. מידע רב על המגפות מצוי בספרי רבני העיר.
- 17 גלנטי, שם, עמ' 163. על רעש האדמה בתר"י (1850) ראו פאלאג', **פדה את אברהם**, דף כ, א. על אסון דומה ב-1875 ראו **הצפירה**, 23 ביוני 1875, עמ' 5.
- 18 ראו ברנאי וגרבר, **יהודי איזמיר**, עמ' 35-36, 38, 41. ספרות השאלות ותשובות המקיפה שנכתבה בעיר עוסקת בנושאים אלה בהרחבה.
- 19 ראו גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 85-90; נחום, "יהודי איזמיר", עמ' 87; גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, 35, 45; סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 67 ואילך.
- 20 על תולדות הקהילה בתחילת המאה ה-20 ראו בורה, **יהודי איזמיר**.
- 21 פרנקל, **ירושלימה**, עמ' 31-34; גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 10-11. בעיתון יהודי צוין שבשנת 1888 350 משפחות יהודיות באיזמיר מתפרנסות מן הצדקה משום שראשיהן זקנים או חולים ואינם מסוגלים להתפרנס (**חבצלת**, 24 בפברואר 1888, עמ' 5).
- 22 ראו בורנשטיין-מקובצקי, "ספרות ההלכה"; הנ"ל, "היצירה התורנית"; עקשטיין, **תולדות החבי"ף**; בוניס, "השימוש ביסודות עבריים וארמיים"; יערי, "הדפוס העברי באיזמיר"; הנ"ל, "רשימת ספרי לאדינו"; הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר".

ב. תהליכי מודרנה וחילון בקהילת איזמיר

תהליכי המודרנה והחילון באיזמיר בלטו בעיקר במחציתה השנייה של המאה ה-19, והתבטאו בשינויים בלבוש ובהופעה החיצונית של גברים ונשים, בייסודם של עיתונים, רובם בלדינו, ובתמורות במסודות החינוך ובתוכני הלימוד. בד בבד התבטאו תהליכים אלה גם בחילון הספרות היפה, האמנות והלשון, בקריאה לרכישת השכלה, בהעלאת הצגות תיאטרון, בפעילות להקמת נגינה, ובירידה בשמירת מצוות.²³

תופעות בהיקף מצומצם שהתקיימו בחברה היהודית בתקופה זו היו שליחת ילדים לחינוך מודרני ואפילו לחינוך נוצרי, והמרת דת לאסלאם ולנצרות.²⁴ החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית חינכה את בניה להתבדלות חברתית מן המוסלמים והנוצרים, כשאחת המטרות הייתה לצמצם את היקף תופעת המרת הדת.²⁵ בפועל הייתה תופעה של המרת דת באחוזים בודדים, בדרך כלל לאסלאם, ולעתים רחוקות יותר לנצרות.²⁶ מבחינה זאת החברה היהודית בארצות האסלאם נשארה בבסיסה חברה מסורתית למרות ההיחשפות למודרנה, ולא התקיימה אצלה התופעה של טמיעה, לעתים ללא המרת דת, שהתקיימה בחברה היהודית באירופה המערבית, המרכזית והמזרחית למן המאה ה-18.²⁷

במחציתה השנייה של המאה ה-19 החלו רעיונות תנועת ההשכלה האירופית לחדור לקהילות הספרדיות העות'מאניות ובכללן איזמיר. אלה הביאו להתפתחות של מגמות חילון, ורבים מיהודי העיר, בעיקר צעירים, נטשו את אורח החיים הדתי, הגם שהמשיכו לשמור על מסורתיות. את המאבק לחילון הובילו בעיקר אנשי עילית מקרב הפרנקוס ומורי כי"ח.²⁸ צבי זוהר כבר ציין כי גם אלה שאורח חייהם שיקף רק במעט את קיום מצוות היהדות, לא ביזו את החכמים ואת מורשת העדה. הוא גם הגיע למסקנה שהזרם המרכזי של רבני המזרח סיגל לעצמו את דפוס התגובה המתון. לעומתו, בנימין בראון טען שלא כל רבני המזרח דגלו בקו מתון, ולדבריו אין בנמצא "דפוס תגובה ספרדי ייחודי", וההבדלים בין הרבנים האשכנזים לספרדים ביחסם למודרנה הם "הבדלים שבדרגה

23 גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 63-64, 124-174; ראו על נושא זה בשלהי המאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה ה-20 אביב, **קהילה**.

24 גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 12; בורנשטיין-מקובצקי, "מומרים במאה ה-19"; הנ"ל, "פעילות המיסיון האמריקאי"; הנ"ל, "חברות המיסיון הפרוטסטנטי ויהודי איזמיר"; נחום, "יהודי איזמיר", עמ' 129; סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' א-ב, 11-12, 76-79.

25 בורנשטיין-מקובצקי, "יחסים חברתיים"; הנ"ל, "מפגשים", עמ' 62-88.

26 בורנשטיין-מקובצקי, "התאסלמות"; הנ"ל, "מומרים יהודים במאות ה-16 - ה-18"; הנ"ל, "מומרים במאה ה-19".

27 ראו אביטבול, "תהליכי החילון"; פיינר, **שורשי החילון**.

28 ראו גם צור, "בעיות יסוד"; הראל, "מפתחות להסתגרות", עמ' לט.

ולא הבדלים שבמהות".²⁹ ירון הראל הראה שחכמים שונים באימפריה העות'מאנית התייחסו בצורה חיובית להקניית השכלה לילדי העדה היהודית ולשילוב לימודי קודש וחול, ולא חששו שההשכלה תביא לנטישת הדת.³⁰

באיזמיר בלט קולם של אלה שדרשו לקבל את המודרנה תוך שמירה על האופי המסורתי והדתי של הקהילה. אמנם תהליך החילון צמצם לא מעט את השפעת הרבנים והדת בקהילה, אך חלק גדול ממנהיגי הקהילות נותרו אנשים דתיים או מסורתיים, והם מנעו פגיעה משמעותית בסמכות הרבנים שממילא נפגעה בעקבות הטנזימאט.³¹ כאמור, אחת הסיבות לשמירה על אורח החיים המסורתי באיזמיר היא העובדה שתנועת הרפורמה והתיקונים בדת לא חדרה לאימפריה העות'מאנית.

ג. הגורמים למודרנה ולחילון

ג1. חינוך מודרני ויצירת שכבת משכילים

לאורך המאה ה-19 למדו רוב הילדים היהודים בעיר בתלמודי תורה, ברם למן שנות השישים ואילך למדו תלמידים מעטים גם בבתי ספר של חברות המיסיון הפרוטסטנטי ובבתי הספר המודרניים שנפתחו במחציתה השנייה של המאה ה-19 בקהילה. בית הספר הראשון של כי"ח לבנים נוסד בעיר ב-1873 וזכה לגיבוי הרב הראשי אברהם פאלאג'י, הנהגת הקהילה וחברת תלמוד התורה של הקהילה.³² הרב הזה ואחיו, ר' רחמים יצחק פאלאג'י, גם העלו על נס את האומנות וחשיבות עבודת האדמה במסורת העם היהודי ואת בית הספר למלאכה שנוסד בעיר בשלהי המאה על ידי כי"ח.³³ ב-1878 נפתח באיזמיר בית ספר כי"ח לבנות וב-1885 כבר למדו בו 277 בנות. ב-1879 למדו בבתי הספר של כי"ח בעיר 140 בנים וב-1885 למדו בו 216 בנים. שנים אחדות פעל ברובע קרטש בית ספר "רבי נסים דניאל" שנסגר ב-1898. ב-1902 נוסד באותו רובע בית הספר "לה פרוגרס" על ידי הרב דניאל גאון, בית הספר פעל במשך מספר שנים. בית ספר יסודי מעורב של כי"ח נוסד באותו רובע בשנת 1895.³⁴ בשנת 1898 קיבלה עליה כי"ח את האחריות על תלמודי התורה הקהילתיים באיזמיר ואיחדה אותם לבית ספר עממי גדול לטובת עניי הקהילה. באותה שנה נוסד גם תיכון כי"ח לבנים.

29 זוהר, **האירו**, עמ' 364; בראון, "חכמי המזרח", עמ' 314-315. לזוהר בנושא זה בין זוהר לבראון ראו בר לבב, "החילון", עמ' 315-317.

30 הראל, "מפתיחות להסתגרות", עמ' לט-מז.

31 על הרבנים הראשיים וסמכויותיהם ראו לאחרונה הראל, **בין תכנים למהפכה**.

32 גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 66-72; אביב, **קהילה**, עמ' 50-60.

33 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף מה, א; שם, דף מו, א; פאלאג'י, **יפה ללב**, ח"ז, דרוש ה לשבת זכור; שם, ח"ח, דרוש ב להספד; רודריג, **חינוך**, עמ' 95-96; הראל, "מפתיחות להסתגרות", עמ' יג-יד.

34 גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 71-72; בן-נאה, "החינוך", עמ' 83.

ב-1887 צוין בעיתון יהודי שבעיר פועלים 33 בתי ספר יהודיים (24 לבנים, 8 לבנות, ואחד מעורב לנערים ונערות קטנים) שבהם 2,233 תלמידים (1,793 בנים ו-440 בנות) ו-1,000 תלמידים יהודים לומדים בבתי ספר לא יהודיים.³⁵ ב-1891 למדו בכי"ח 217 בנות, ובשנת 1898 למדו בו 278 בנות. ב-1898 למדו בכי"ח 332 בנים. בד בבד כ-2,000 תלמידים למדו בתלמודי תורה ובבתי ספר נוצריים וממשלתיים. ב-1908 למדו בכי"ח 351 בנים ו-219 בנות. ב-1911 למדו שם 984 בנים ובנות.³⁶ בשני העשורים הראשונים של המאה ה-20 עדיין למדו רוב ילדי הקהילה בתלמודי תורה ובכי"ח.³⁷

בתי הספר של כי"ח היו הסוכנים הבולטים של המודרנה והחילון בגלל המורים והמורות הצעירים שלמדו בצרפת והטיפו לנאורות, הגם שתכנית הלימודים של בתי הספר אמורה הייתה לשלב בין השכלה מודרנית להשכלה דתית.³⁸

בוגרי בתי הספר הללו ברבע האחרון של המאה, היו אלה שהמירו את שפת הלידו בצרפתית, בעוד שעם הוריהם הם המשיכו לדבר לדינו. אולם רוב הציבור בעיר המשיך עדיין לכתוב ולדבר לדינו, ורוב העיתונים יצאו לאור בלדינו.³⁹ לדינו נתפסה כסמן למסורתיות של חברי הקהילה. בד בבד בתלמודי תורה הדגישו גם את חשיבותה של השפה העברית.

לאור המידע במקורות התקופה, בעיקר ספרות רבנית ועיתונות, ניתן להעריך כי שכבת המשכילים בעיר הייתה קטנה, וניכר שרוב חבריה קיימו אורח חיים מסורתי.

2. מאבקים פנימיים בקהילה

המאבקים הפנימיים שצוינו לעיל בין האליטה לבין העניים שגרמו לריבוי מחלוקות מס ויצרו תהליך של התנתקות בין המעמדות, קדמו לטנזימאט ולחידרת ההשכלה האירופית לתוך החברה היהודית, ובלשונו של ברנאי: "שני הגורמים הללו – הטנזימאט וההשכלה – פעלו כבר על חברה מפולגת, מסוכסכת, ענייה ושקועה בחובות, שמוסדות החינוך, החברה, הצדקה וההנהגה שלה כבר היו מפוררים. מדובר בחברה מסורתית במשבר במאה ה-18, ואל חברה זו הגיעה המודרניזציה".⁴⁰

35 **הבצלת**, 18 במרס 1887, עמ' 5.

36 רודריג, **חינוך**, עמ' 62-64, 92.

37 גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 66-74; רודריג, **חינוך**, עמ' 168-169; בן נאה, "החינוך", עמ' 62-64, 83, 89, 92.

38 ראו בעיקר בר לבב, "החילון", עמ' 323-328. הוא מתבסס שם על מחקריו הנ"ל של רודריג.

39 ראו סבע-וולף, "שערי מזרח".

40 ברנאי, **שבתאות**, עמ' 118; הנ"ל, "היהודים באימפריה העות'מאנית", עמ' 241.

ג. השפעת הפרנקוס

לפרנקוס באיזמיר היה מעמד כלכלי גבוה בקהילה. הם נהנו מזכויות של נתינים זרים, התלבשו בסגנון אירופי וניהלו אורח חיים בסגנון מערבי. רבים מהם נחשבו לאנשים משכילים לפי מושגי הזמן. הם דיברו וכתבו בעיקר פורטוגזית ואיטלקית והיו הראשונים בקהילה שעודדו פתיחת בתי ספר מודרניים.⁴¹

ג. מגורים בסגנון מערבי

בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 עברו משפחות אמידות לפרברי מגורים במערב העיר והתגוררו שם בבתים דו-קומתיים בסגנון מערבי. לתהליך זה הייתה השפעה חברתית ודתית, שהרי להנהגת הקהילה היה קשה להשיג על אותם חברי קהילה שבדרך כלל ייסדו לעצמם בתי כנסת וארגונים חברתיים חדשים.⁴²

ד. ביטויי המודרנה והחילון

ד. דרכי בילוי

התאווה לתענוגות הייתה משמעותית בתהליך חילונם של היהודים באירופה כבר במאה ה-18.⁴³ יעקב כץ כבר הראה כי האליטה התורנית באירופה התנגדה תמיד לנהנתנות, והמושג "שעות פנאי" לא נחשב אצלה כלגיטימי. כך היא התנגדה גם לזכות לבלות, לשחק, לטייל, לרקוד ולבלות בחברה, ואף חששה מרכילות וממחלוקת.⁴⁴ גישה דומה התקיימה אצל רוב חכמי איזמיר, שתיקנו כעמיתיהם בערים נוספות תקנות נגד בלינות.⁴⁵ ברם נראה שלמן המאה ה-18 ואילך הציבור ומנהיגיו השלימו בהדרגה עם דרכי הבילוי החדשות, כל זמן שלא הביאו לעבריינות דתית ומוסרית.

הליכה לבתי קפה

בית הקפה באימפריה העות'מאנית (Kahvehane) שימש למן המאה ה-17 ואילך מקום בילוי לגיטימי לבני כל הדתות בכל ימות השבוע.⁴⁶ כבר באמצע המאה ה-17 יצא רב

41 ראו אודותם במבוא.

42 נחום, "יהודי איזמיר", עמ' 911-919; אביב, **קהילה**, עמ' 13-39, 18.

43 פיינר, **שורשי החילון**, עמ' 76.

44 כץ, **מסורת ומשבר**, עמ' 189-191.

45 ראו בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ' 271-273; בן-נאה, "מיגדר נשי", עמ' 127-150.

46 ב-1671 היו באיזמיר לפי אוליה צ'לבי 40 בתי קפה. מידע גם בספרות הרבנית של התקופה. ברנאי, **שבתאות**, עמ' 37-38, 62, 66; על בתי הקפה בקהילות העות'מאניות ראו בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ'

העיר ר' חיים בנבנשת נגד התופעה שפשתה בקרב יהודי איזמיר של ישיבה בבתי קפה בשבתות ובחגים. על באי בית הקפה נמנו אז אנשים ונשים וטף, ובכללם רוב תלמידי החכמים ששטו קפה שחומם בשבת על ידי גויים. הוא אף הדגיש כי העילית מבלה שם יותר מדלת העם.⁴⁷ בבתי הקפה ספגו המבקרים השפעות מהשירה ומהמוזיקה המוסלמית והעות'מאנית.⁴⁸ בבתי הקפה גם סופרו סיפורים, והתקיימו תופעות של עישון טבק וצריכת אופיום.⁴⁹ גם במאות הבאות רווח מאוד הבילוי של יהודי איזמיר מכל המגזרים בבית הקפה, ובכללם ידיעה מן המאה ה-19 על שוחט ידוע בעיר שנהג "להתרגע" שם לאחר השחיטה.⁵⁰ כבר צוין כי בתי הקפה במאה ה-18 באמסטרדם, בהמבורג ובלונדון היוו בעיה חברתית לחברה היהודית משום ששימשו גם כמועדוני משחק והימורים. גם בפראג הייתה ההליכה לבתי קפה תופעה נפוצה.⁵¹ הליכת יהודי איזמיר לבתי הקפה הטרידה את חכמי העיר במאה ה-19. ר' יוסף גן כתב בספר מוסר שהוא קיבל על עצמו שלא ללכת לבית הקפה "דשם ישיבת מושב ליצים וכל מיני שחוק", וכי זה מקום מועד לפורענות שרק יחידי סגולה לא הולכים לשם.⁵² גם ר' חיים פאלאג'י קרא להימנע מללכת לבתי קפה בשל נימוק דומה, ומציין שעושים שם עבירות.⁵³ בנו ר' אברהם כותב בשנת תרנ"ג (1893) על מצבן העגום של קופות הצדקה בעיר ועל גבאי הקופות שהסתובבו בחול המועד פסח ובמיוחד ביום האחרון של פסח בבתי הקפה כדי להתרים יהודים שסעדו שם ושתו קפה. הוא כותב: "הראייה וההבטה בלבד עושה רושם דיש להם בושת פנים".⁵⁴ הוא גם כותב כי אסור ליהודי לפתוח עסק של בית קפה וקפטריה.⁵⁵ היו גם יהודים ששכרו בית קפה והעסיקו גוי שפתח את המקום בשבת, וכל הרווח בשבת היה לגוי.⁵⁶

אדווין סרוסי מציין שבית הקפה (ואחר כך "הגאזינו") היה מוסד בילוי חברתי חשוב

195, 272-274, 310, 398-399. היו פוסקים שאסרו שתיית קפה בשבת אצל גויים. ראו הורוביץ, קפה. 47 בנבנשת, **שיירי כנסת הגדולה**, דף סד, ע"ב; ברנאי, **שבתאות**, עמ' 66. על בתי הקפה בסוריה ראו מרכוס, **המזרח התיכון**, עמ' 148, 157, 227-231; וולניי, **מסע**, עמ' 273-274. 48 סרוסי, "יגלה כבוד מלכותך"; הנ"ל, "השפעות אסלאמיות"; ברנאי, **שבתאות**, עמ' 38; סזגין, "דרושים". 49 בן נאה, **יהודים**, עמ' 28-30, 39; הנ"ל, "כוס קפה". 50 סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 135-136. 51 פיינר, **שורשי החילון**, עמ' 81-87. על פראג ראו כהנא, "שבת", עמ' 5-50. 52 ר' יגן, **מוסר השכל**, דף כח, א. 53 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' ט סעיף יא. ראו גם הנ"ל, **כף החיים**, סי' ל סעיף מט. 54 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף לא, א. 55 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' יא סעיף נג. אודות תושב העיר האג'י, בכור בן בנימין, שהיה בעל בית מרוח, ראו גרבר וברנאי, **יהודי איזמיר**, עמ' 65. משה נתן, בעל בית קפה באיסטנבול, נרצח בידי יהודי בביתו (**הבצלת**, 12 ביוני 1896, עמ' 4). 56 פסק של ר' אליה אבואלעפיה מכסלו תרמ"ב (דצמבר 1881) (פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף יט, ב-כא, ד).

באימפריה העות'מאנית, ובמרוצת הזמן נעשה לבמה חשובה לזמרים יהודים שלוו בידי נגנים בשירה בכמה שפות: תורכית, יוונית, ערבית ולאדינו", וכי מנגינה יכולה הייתה נלדוד מבית הקפה אל תוך בית הכנסת.⁵⁷ בשנת 1908 נלמד על חבורת מנגנים וזמרים שהופיעו לשם ההנאה האסתטית של הקהל, וכי ההופעות בקפה לאברי ברובע קרטש משכו אליהן קהל גדול. כל ערב משש עד אחר חצות נהר קהל לשמוע את המוזיקאים שפעלו תחת ניהולו של חיים איפינדי מאדירנה.⁵⁸

הליכה לבתי מרזח

בית המרזח (מיח'אנה, טאב'ירנה) היה מקום בילוי נפוץ עבור בני כל הדתות למן המאה ה-16 ואילך. הוגשו בו משקאות אלכוהוליים ושהו בו סרסורים וזונות, והוא התקיים בדרך כלל בשכונות עם אוכלוסייה שרובה לא מוסלמית. את בתי המרזח באיזמיר ניהלו נוצרים ויהודים שגם עסקו בייצור המשקאות. הסולטאנים סגרו לעתים את בתי המרזח.⁵⁹ אוליא צ'לבי תיאר ב-1671 את גילדת בעלי המרזח היהודים באיסטנבול שממנה התפרנסו מאות משפחות.⁶⁰

רבני איזמיר, כמו רבנים אחרים שקדמו להם באימפריה העות'מאנית ובאירופה, התריעו נגד הליכתם של יהודים לבתי המרזח. ר' חיים פאלאג'י ציין את המקומות בעיר שבהם מוכרים יין, בעיקר בתי המרזח, כמקומות מפוקפקים. לדבריו יש חשש איסור מגע גוי וחשש שישראל המחלל שבת בפרהסיה עושה יין, וכי יש גם להיזהר מקניית או מכירת מרתף וחנות למוכרי יין ושיכר, משום שהם מקומות "מועדים לפורענות לעבור על כמה עבירות שחוק בקוביא וקלות ראש ושבועת שוא ודברים אחרים בנבלות הפה ומושב לצים עד שבאים לעבור עבירות ממשכב זכור ושאר ביאות האסורות. וכמה פעמים בדקו ומצאו במקומות אלו עבירות בבעילות אסורות משכב זכור ואשת איש רח"ל [רחמנא ליצלן] ותכסהו בוושה וכלימה לפני אל עליון כי במקומו וברשותו מכעיסים את ה'... כי כל שומר נפשו ירחק מזה". הוא קרא ליהודים שלא לקנות חנויות קטנות ליין "הנקראים בלעז קולטוק וטב'ירנאס (בית מרזח) וקאב'חאני' (בית קפה) וכל כדומה להן שהוא מקום מושב לצים". לדעתו, אפילו אם אדם ירש בית מרזח או בית קפה או קיבלו במתנה או קיבלו בשל גביית חוב, חובה עליו למוכרו מיד. הוא מתריע על כן שיש יותר מדי חנויות יין של יהודים שקנו את היין מנוכרים, וכי לעתים נמכר שם יין גנוב. כמו כן הוא קורא שלא לפתוח בית מרזח חדש בעיר אפילו אם הבעלים יהודי

57 אדוין סרוסי, "מוסיקה", עמ' 137-138.

58 אביב, **קהילה**, עמ' 93. ידוע שבתי הקפה היו מוקד לבילוי של יהודים בשבת בערי האימפריה בתחילת המאה ה-20. ראו בר לבב, "החילון", עמ' 320.

59 כך היה בשנת 1583 (בן נאה, **יהודים**, עמ' 30, 85-84). על יחס שלילי לבתי מרזח באמצע המאה ה-19 ראו **כרך של רומי**, ס' י בסוף התשובה.

60 בן נאה, **יהודים**, עמ' 97, 118, 262-263; ברנאי, **שבתאות**, עמ' 62; אולקר, **עליית איזמיר**, עמ' 41-27.

כשר, וכל שכן אם יהיה בשותפות עם גוי ובחצרו. הוא דן בכל הבעיות שהתעוררו גם כשבית המרזח ברשות ישראל. ברם מי שירש אומנות זו מאבותיו ואינו יכול לעסוק באומנות אחרת, יהיה תמיד ירא ה' ויקפיד ביום ובלילה על כך שהיין ייעשה בידי פועלים כשרים ויזהר ממגע גוי ביין. הוא העדיף שיהיו בעיר שניים-שלושה מקומות שבהם ימכרו יין לצורך קידוש, הבדלה וארבעה כוסות בליל הסדר, וציין גם את קיום הגבילה (מס עקיף) על היין בקהילה שהייתה מיועדת לסייע לתלמידי חכמים עניים. כבר בעבר התקיימה הסכמה זו.⁶¹ הוא אף כתב שעד כה לא הייתה באיזמיר שותפות עם גוי במכירת יין, מיני מאפה וגבינה, ועתה באו לפרוץ גדר והדבר נאסר בתקנה.⁶² נלמד גם כי למן אמצע המאה ה-19 ואילך החזיקו יהודים אשכנזים בעיר בבתי מרזח וקובות לזנות ורבו ביניהם מחללי שבת.⁶³

יש לציין שלא ידועה תפוצת השכרות בחברה היהודית בעיר. לערך בתחילת המאה ה-19 נלמד על מי שהשתכר מיין ובשכרותו דקר עצמו בסכין ומת.⁶⁴ גם בעיר הקרובה תיריה, דרש הרב דניאל הכהן נהר בשנת תרמ"ב (1882) שבעיר זו מצויה תופעת השכרות וכי גברים ונשים שקועים "בהללות ריקודין וטיוילין".⁶⁵ ייתכן שהתופעה התגברה במחציתה השנייה של המאה.

מוזיקה ולהקות מנגנים

המוזיקאים היהודים בעיר במאה ה-19 הושפעו גם ממוזיקאים תורכים וגם מן המוזיקה האירופית. בתחילת המאה ה-19 התפרסם החזן והמוזיקאי אברהם הכהן ארייאש שנזכר על ידי הרב ישראל משה חזן בהערצה. ידוע גם יצחק בארקי, כנר ומלחין נערץ בעיר באמצע המאה ה-19, וכן המלחינים חיים אלזארקי ואליה הלוי שפעלו במעבר מהמאה ה-19 ל-20.⁶⁶ לקהילה היהודית באיזמיר הייתה גם תזמורת כלי נשיפה שהוקמה בעידוד בית ספר כ"ח. הנגנים למדו קריאת תווים ואת יסודות המוזיקה המערבית, שהרי באיזמיר ביקרו נגנים אירופיים ולהקות אירופיות, בעיקר מצרפת, בשלהי המאה. ב-1896 לערך הוקמה באיזמיר "חברת התזמורת הישראלית" שמטרתה הייתה להביא

61 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' יא סעיף נג. הוא מציין שלאחרונה מייצרים שיכר מספירט, בראנט רום, ואוסר זאת. על איסור מכירת היין ראו גם הנ"ל, **משא חיים**, מערכת ב סי' ט.

62 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ב סי' יד.

63 **המליץ**, 19 באוקטובר 1889, עמ' 5.

64 אשכנזי, **מעשה אברהם**, סי' ס. על נישואי בת 12 ראו שם, סי' ג.

65 נהר, **יד הנהר**, דרוש יא לחורבן המקדש. בעיתון יהודי צוין ששוחטים באיסטנבול מבלים בבתי מרזח. **הלבנון**, 25 באוגוסט 1865, עמ' 4. באיסטנבול הרג יהודי שהשתכר בבית מרזח יווני עובר אורח ארמני (**הבצלת**), 19 במאי 1893, עמ' 5).

66 חזן, **כרך של רומי**, סי' א; אביב, **קהילה**, עמ' 85-88; סזגין, "דרוישים", עמ' 595-596. יש לציין שכמה לחנים של הרב ארייאש שיש להם לחן תורכי נדפסו בספרו. ראו ארייאש, **שפתי רננות**, דף עח, א-ב. על המוזיקה באיסטנבול ראו ג'קסון, **ערבוב**.

הנאה מוזיקלית בימי חג ואספות, וכן לסייע לילדי עניים באמצעות הקניית הנגינה.⁶⁷ לעיל למדנו כי מוזיקאים ניגנו גם בבתי קפה.

תיאטרון

במשך מאות שנים לקחו יהודים בערים העות'מאניות חלק במופעי תיאטרון הצללים (קרהגוז).⁶⁸ החל מאמצע המאה ה-19 הם החלו להשתתף גם בתיאטרונים בנוסח המערב. התיאטרון היהודי-ספרדי באיזמיר היה תופעה מקובלת רק בשליש האחרון של המאה ה-19, כשקבוצות שחקנים ושחקניות הציגו מחזות בלדינו. ההמחזה שימשה גם כדי להפיץ דעות דתיות ולאומיות ולהעלות אירועים מחיי החברה. עם זאת, התיאטרון באיזמיר היה בעיקר אמצעי לביילי תרבותי, ולא היה רק כלי לתיקון החברה. אפרת אביב הראתה שניתן ללמוד באמצעות המחזות על השתלת מסרים ועל המעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית, וכי שלושה גורמים מרכזיים עודדו את היצירה התיאטרלית באיזמיר: חגים, בעיקר חנוכה ופורים, בתי ספר וחברות צדקה וגמילות חסדים. היו אף משכילים שגילו התנגדות לריבוי ההצגות. בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 הגיעו לעיר הצגות של תיאטרונים זרים מצרפת, ולעתים הוצגו ההצגות בשבת, עדות להתגברות החילון בחברה. השחקנים היהודים באיזמיר היו חובבים, בדרך כלל רווקים ורווקות, ומשנישאו בדרך כלל פורקה הלהקה. בסוף המאה ה-19 ובתחילת ה-20 היו הלהקות עצמאיות ולאחר מכן התארגנו במסגרת אגודות התרבות והמועדונים המקומיים.

שומרי המסורת והרבנים התנגדו לנוכחותן של השחקניות על הבמה. ר' ישראל משה חזן, יליד איזמיר ששימש רב ברומא ב-1846 ולאחר מכן כיהן כרב בליבורנו, ראה בתיאטרון חוקות הגויים ופגיעה בטוהר החיים היהודיים.⁶⁹ בתחילת המאה ה-20 הגן משכיל יהודי מעל גבי עיתון על זכות בנות העיר לשחק בתיאטרון, וקרא לתת להן יותר חופש.⁷⁰

ריקודים וטוילים

היו מקרים, כנראה מעטים מאוד, של יהודים שרקדו בחופה של גויים. ידועה עלילה שהעלילו שונאיו של ר' אברהם חזן שנתמנה שוחט ביוזיל חיסאר "שעשה ריקודים כדרך הישמעאלים בחופה אחת של גוים" והוא הואשם בעבירות נוספות. אביו, רב העיר ר' חיים דוד חזן, פסק שמדובר בעלילות ובעדות שקר.⁷¹ למדים במקרה אחד

67 אביב, **קהילה**, עמ' 87.

68 בן נאה, **יהודים**, עמ' 30, 264, 270, 281, 329; באשגוז, "תאטרון הצללים". בתיאטרון זה היה היהודי עצמו מגולם באופן שלילי (באשגוז, שם, עמ' 98).

69 חזן, **כרך של חמי**, ס' א.

70 אביב, **קהילה**, עמ' 70-81; בשלוניקי היה הביילי בשבת בקולנוע מקובל בתחילת המאה ה-20. ראו דישון, "שלוניקי היהודית", עמ' 61-65; בר לבב, "החילון", עמ' 98.

71 חזן, **נדיב לב**, ח"ב, י"ד, ס' א.

על משודכת שמסרבת להינשא לארוסה בגלל מידותיו הרעות, ובין היתר טוענת שהוא מרקד "בקובי" ודובר נבלה.⁷²

באיזמיר פעלו למן המאה ה-18 ואילך להקות רקדנים שכונו "דאנסה" ונהגו לשורר ולרקוד בבתי החתנים והכלות בשבת חתן, ולהכות בכפות עץ על עריבה (גיגית עץ) גדולה. הרקדנים נהגו לרקוד גם לפני רבנים גדולים. כשנתמנה הרב חיים מודעי לרב העיר בשנת 1776 (כיהן עד 1793) הוא ערער על המנהג, אך הוא לא התבטל בדורות הבאים. ר' חיים פאלאג'י עצמו כתב כי אינו מוצא מקום להתיר את "הדאנסה" בשבת ומצווה לבטלו משום איסור חילול שבת, ואף אסר לתת לגויים לנגן בתוך התפילה בימות חול, בשבתות ובימים טובים. הוא גם אסר כל ריקוד של רקדניות, בין יהודיות ובין נוכריות, כדי שלא להביא את האנשים לידי איסורי עריות. לדבריו מנהג העיר איזמיר הוא כמו המנהג באיסטנבול לאסור נגינה בחופות, אפילו של נגנים נוכרים, וכי בלאו הכי נראה שיש לאסור את הנגינה בגין פריצות, שהרי גויות מנגנות לפני גברים אפילו בימות החול. הוא מצייץ כדבר מובן מאליו שאסור להאזין לשירת נשים יהודיות.⁷³ ברם בן דורו הרב נסים אברהם אשכנזי התיר תופעה זו של להקות "דאנסה" בשבת, וראה בה מצווה רבה, גם אם היא "מצוה הבאה בעבירה". לדבריו ההיתר ניתן כדי לקיים מצוות שמחת חתן וכלה, וכי אנשי הדאנסה הם "אנשי אמת ויראי אלוקים" המנגנים ללא תמורה כספית בגין המצווה.⁷⁴

רבני העיר גם העלו חששות מריקודים מעורבים. הרב יהושע שלמה ארדיט (נפטר ב-1876) העלה חשש ששירים בלשונות הגויים שיש בהם דברי תפלות ופריצות של זנות, ואפילו שירים בלדינו שמזמרים בחופה בחרוזים ויש בהם דברי חשק, עלולים להחטיא. הוא מוסיף גם על החשש מריקודים מעורבים של נשים ואנשים, בחורים ובתולות. לדבריו, לאחר חורבן הבית אין לשמוח ולנגן בכלי שיר, אך משום מצוות שמחה מותרת נגינה בחתונות, אך לא זו הכוללת דברי פריצות המביאים את האדם לידי עבירה.⁷⁵ ר' חיים פאלאג'י המליץ ליהודי העיר ללמד את ילדיהם אומנות נקייה "ולא מלאכה שגורם עון, כמו האומנים עלי עשור ועלי נבל וכלי זמר וכנורות ומצלתיים במחולות הנשים ורקוד הבתולות בבתי המשתה שמביא את האדם לידי עבירה..."⁷⁶

רבני העיר גם הקפידו שאחרי ל"ג בעומר ייזהרו בני העיר להימנע מריקודים ומחולות "של רשות", ואנשי "ברורי הקנסות", שהיו למעשה מעין שוטרים שבלשו אחר העבריינים

72 קמחי, **מלאכת שלמה**, אה"ע סי' א.

73 אביב, **קהילה**, עמ' 87-88. ברם במקום אחר מתיר ר' חיים פאלאג'י את הדאנסה בשבת רק עבור שמחת נישואין, ומאמץ את דעת ר' אברהם אשכנזי בנידון. הוא אוסר את הדאנסה בבית מילה שנערכת בשבת (פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ג, סי' סא).

74 אשכנזי, **מעשה אברהם**, סי' מט; אביב, **קהילה**, עמ' 89.

75 ארדיט, **חינא וחסדא**, ח"ג, דף רע, ע"א; אביב, **קהילה**, עמ' 91-92.

76 פאלאג'י, **כף החיים**, סי' כא סעיף א.

בקהילה, נדרשו לפקח על כך.⁷⁷ תקנת העיר שתוקנה בתמוז תרכ"ה (1865) אסרה על גברים ונשים לטייל בשלושת השבועות מי"ז בתמוז ועד ט' באב בגנים ובפרדסים, על שפת הים ושפת נהרות, וכן אסרה לנגן בתקופה זו מלבד בברית מילה. נקבע שיש להקפיד על כך גם בי"ז בתמוז שחל בשבת, וכי העוברים על התקנה יענשו על ידי בית הדין וברורי הקנסות.⁷⁸ נקבע גם כי המנגנים לא ינגנו אצל הגויים בתקופה זו וישתמטו מכך אלא אם אין להם מה לאכול.⁷⁹ בשלושת השבועות ובלילות הרמדאן חל גם איסור על גברים ונשים, בחורים ובתולות ללכת לים ולשוט, אמצעי בילוי נפוץ. ר' חיים פאלאג'י קרא למנות שומרים שיסובבו בכל תחילת לילה וגם באשמורת הבקר ויוודאו ששום אישה לא תלך לשפת הים בלילה. הותר לה ללכת לשם רק ביום ובליווי בעלה.⁸⁰ נראה שחכמי העיר חששו מתקלות על רקע מיני ומגע חברתי עם נוכרים. היציאה בלילות מן הבתים לטיולים היא מסממני המודרנה ולא התקיימה קודם לכן. ההליכה בלילות הרמדאן הייתה תוצאה מהצגות תיאטרון שהועלו אז ברחובות.

התקיימה גם התנגדות מצד רבני העיר לטיולי נשות העיר בעגלות. ר' אברהם פאלאג'י מציין בשנת תרנ"ג (1893) שישנן נשים הנשואות לאנשים מכובדים וצנועים, שיחד עם בנותיהן הולכות לטייל בעגלות כשהן מקושטות, ובפרט במוצאי שבת. לדבריו בנות עניות אלו אינן מרחמות על האב העמל לפרנסת משפחתו, והן לומדות לנהוג כך מנשות העשירים ובנותיהן.⁸¹

ה. אופנת הלבוש

הלבוש המערבי הוא מסימני המודרנה בחברה היהודית. בחברה המסורתית היהודית היה הלבוש הן תחת פיקוח השלטונות, שהקפידו על לבוש שונה לבני העדות הדתיות, והן תחת פיקוח הקהילה. זו אסרה לעתים קרובות למנוע לבוש מהודר מדי מחשש שיעורר את קנאת הגויים, וכן על מנת למנוע מתח חברתי בתוך החברה היהודית ולשמור על הייחוד היהודי בסביבה הנוכרית.⁸² בעקבות הטנזמיאט, החל מ-1856 יכלו

77 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' ו סעיף יא.

78 פאלאג'י, שם, סי' י סעיף יח; הנ"ל, **משא חיים**, מערכת ב, ג; הנ"ל, **רוח חיים**, ח"א, או"ח סי' שלט סעיף ב. ראו על ברורי הקנסות בורנשטיין-מקובצקי, "ועד ברורי עבירות".

79 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' ו סעיף יח.

80 פאלאג'י, שם, סי' ט סעיף כד.

81 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף יז, ב – יח, א. טיולים לגיטימיים היו אלה שבפיקוח, כגון של תלמידי תלמוד התורה באיזמיר שטיילו בגנים בר"ח תמוז יחד עם המלמדים במשך כל היום. פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' ט סעיף ח. ב-1911 נלמד שיהודים רבים בשלוניקי טיילו בשבת אחר הצהריים מחוץ לעיר, וכי תפוסתן של החשמליות שהוליכו לשם הייתה מלאה וכן השתמשו במספר רב של מרכבות (דישון, "סלוניקי היהודית", עמ' 82-83).

82 ראו לדוגמה ברנאי, **ארץ ישראל במאה הי"ח**, עמ' 202-206.

היהודים להתלבש כרצונם ואף ללבוש לבוש מערבי שהקל עליהם לא להבליט את יהדותם בסביבה הנוכרית.⁸³

10. כיסוי הפנים ואופנת הלבוש של נשים וגילוי שיער הראש

במהלך המאה ה-19, ובעיקר בשלהי המאה, היו נשים יהודיות שחדלו ללכת רעולות ברשות הרבים, אך לא ברורים ממדי התופעה.⁸⁴ עם זאת, בשנת 1903 צוין שהנשים בעיר מכסות את פניהן בגלל חשש מאנשי בלייעל.⁸⁵

הלבוש המסורתי של האישה היהודייה באיזמיר כיסה את כל הגוף וכלל גלימה (פיריג'י) בצבע כהה, צעיף עליון ונעליים. במהלך המאה ה-19 חלו שינויים בגזרת הגלימה העליונה, ובסוף המאה היא דמתה יותר למעיל בסגנון אירופי. הפריט המרכזי היה שמלת מעיל (אנטרי) עם שרוולים ארוכים ומחשוף עגול, שלבשו אותה לפעמים מעל מכנסיים רחבים. כיסוי הראש ה"טוקאדו" הורכב מכיפה קטנה שחבשוה על הקודקוד, ומסביבה נכרך גליל קרטון מצופה אריג קטיפה או אריג מדוגם. מתחת לכובע נאסף השיער במטפחת.

הציבור בעיר הושפע גם מהלבוש של נשות הפרנקוס בהתאם לאופנה האירופית. כבר באמצע המאה ה-19 מעיד ר' חיים פאלאג'י כי קשה עתה לזהות יהודי על פי לבושו, וכי קצת מיהודי העיר החלו להתקין לבניהם ולבנותיהם פירג'יליק ופ'וסטאניס (מין שמלה במקום האנטרי) "שהם מלבושי זרים וחקתיהם" או חצאית וחולצה. ברשימות נדוניה משנות ה-90 נעלמו המעיל העליון, מעילי הג'ובה והלסוטות המסורתיות, והופיעה הפולקה – לסוטה בגזרה אירופית מאריגי סאטן וקטיפה, אף היא בעלת בטנת פרווה, או חצאית וחולצה. בד בבד התפשט השימוש בבגדים תחתונים בסגנון אירופי עשויים אריגי כותנה ופשתן ומעוטרים בתחרה אירופית.⁸⁶ היו גם נשים שהחלו לחבוש כובע בסגנון טוקאדו חדש. האופנה התבטאה גם בתוספת חפתים לשרוולים, עיגול השרוול והדגשת הכתף, וכן אימוץ אביזרים אירופיים כגון כפפות ומטריות.⁸⁷

לא ידוע שנשות איזמיר גילו את זרועותיהן, תופעה חדשה שהתקיימה אצל חלק מנשות שלוניקי למן שנת 1860, שאימצו את מנהג בנות הפרנקוס לחשוף את הזרועות ולגלות את שיער הראש לחלוטין או באופן חלקי. ניתן היה ללבוש את הלבוש החדש רק

83 על תפיסה זו במזרח אירופה ראו זלקין, **בעלות השחר**, עמ' 267-269.

84 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף לו, א-ב.

85 **המגיד**, 6 באוגוסט 1903.

86 פאלאג'י, **גנזי חיים**, מערכת ב, סי' לט (בלורית); יוהס, "הלבוש", עמ' 268-271. נשות איזמיר מתוארות בכתבה בעיתון יהודי כרודפות אחר הלוקסוס והתכשיטים לעומת נשות רודוס המצטננות יותר (**קול מחזיקי הדת**, 14 בפברואר 1891, עמ' 3).

87 יוהס, שם, עמ' 271.

כשייער הראש פרוע, וכן נגרם חילול שבת בשל סירוק השיער בשבת. רבני שלוניקי ומנהיגי הקהילה כתבו הסכמה האוסרת לבוש זה, אך קצת מגבירי הפרנקוס לא חתמו עליה, והיו ביניהם "קצת פריצים" שטענו כי אין שום איסור בגילוי שיער הראש. עד אז כיסו כל הנשים בעיר את שיער הראש. ר' חיים פאלאג'י ראה בכך "מנהג חדש בטורקיא"ה⁸⁸. תופעה זו התרחבה בשלהי המאה ונפוצה בקהילות נוספות באימפריה העות'מאנית כגון בגדד.⁸⁹

ר' אברהם פאלאג'י אף פסק לאסור את הפאה הנכרית שרווחה באיטליה וראה בחבישתה עוון פלילי. הוא לעג לנשים המתירות לעצמן חבישת פאה נכרית ורואות בכך היתר, כשהן למעשה מטלטלות בשבת ואינן מקפידות על מוקצה.⁹⁰ בכתבה בעיתון מ-1903 צוין כי הנשים לובשות בגדים קצרים, וכי הנשואות מכסות את שיער ראשן בכובע גבוה בעוד ששיער הנשים הפנויות מגולה והן הולכות מתולתלות.⁹¹

ה. תמורות בלבוש הגברים, בתסרוקתם וגילוח הזקן

ר' חיים פאלאג'י חשש גם מן השינוי בלבוש הגברים וכיסוי הראש הישן שלהם, שבו ראה את סימן הזיהוי של היהודי, שהרי במלבוש החדש הם יהיו כיתר הגויים.⁹² הכובע המסורתי בוניטה הוחלף בהדרגה בתרבוש (פז), שהונהג לראשונה ב-1829 על ידי הסולטאן מחמוד השני.⁹³ ב-1903 נכתב בכתבה מאיזמיר כי הגברים היהודים ברובם עדיין חובשים מצנפות בדומה למוסלמים והולכים עם מעילים ארוכים, כשבחורף שמים עליהם פרווה ומתחתם כתונת רחבה ואבנט רחב.⁹⁴

במחציתה השנייה של המאה נלמד כי בחורים בעיר החלו להסתרק בשבת, ועל כך מחה ר' חיים פאלאג'י באמצעות כרוז שפורסם בבתי הכנסת ואיים בחרם.⁹⁵ הוא גם ראה עוון ב"מי שמגלח תחת זקנו ומגלח הצדדין ומעביר תער על פניו ומחתך סוף הזקן", ויצא בביקורת נגד אלה שמגלחים את הפאות על מנת שלא להיראות יהודים.⁹⁶ בנו

88 פאלאג'י, **משא חיים**, מנהגים, מערכת נ ס' קב.

89 ראו דרשת הרב אגסי מ-1914 אודות מחשופי הנשים בבגדד וגילוי שיער הראש. בר לבב, "החילון", עמ' 323.

90 פאלאג'י, **ברך את אברהם**, דף קכו, ב.

91 **המגיד**, 6 באוגוסט 1903.

92 פאלאג'י, **רוח חיים**, ח"א, ס' מו.

93 יוהס, "הלבוש", עמ' 266-267.

94 **המגיד**, 6 באוגוסט 1903.

95 פאלאג'י, **כף החיים**, ס' ל סעיף מז.

96 פאלאג'י, שם, ס' כז סעיף יד. ראו גם הנ"ל, **מ"י החסד**, ח"ב, דף לא, ע"ד. הוא פוסק בעניין מי שמגלח זקנו, שלא להרחיקו על מנת שלא יצא לתרבות רעה. הנ"ל, **רוח חיים**, ח"ב, חו"מ ס' ב סעיף ו.

ר' אברהם מתלונן אף הוא בדרשה נגד משחיתי הזקן.⁹⁷ נראה שתופעה זו התרחבה באיזמיר במיוחד לקראת שלהי המאה ה-19 עם התרחבות החינוך המודרני. יש להניח שחלק ניכר מן הפרנקוס, מבוגרי בתי הספר של כי"ח שלמדו אצל מורים מגולחים, ומהעילית הכלכלית בעיר, גילחו את זקנם, דוגמת התופעה שפשתה בעיר חלב. ללא ספק מדובר בהשפעה אירופית מובהקת.⁹⁸ ידועה ביקורת קשה של רבנים באירופה המערבית כבר במאה ה-18, כגון של ר' יעקב עמדין, נגד גילוח הזקן.⁹⁹ ר' חיים פאלאג'י ורבני איזמיר האחרים יצאו בתקיפות נגד גילוח הזקן והפאות. ר' חיים נשאל על מי שהתגלח ובית הדין והרבנים לא הענישוהו, אך משזלזל בכבוד התורה ולומדיה החרימוהו והוא בא לבקש מחילה, היו שדרשו ממנו שיחדל לגלח את זקנו.¹⁰⁰

1. חילון השמות

רוב מכריע של יהודי איזמיר במאה ה-19, הן ספרדים והן פרנקוס, בחרו לתת לבניהם ולבנותיהם שמות מסורתיים מונחלים, בעיקר שמות עבריים ואיבריים ולא שמות איטלקיים, צרפתים ותורכים. רק למן שלהי המאה ה-19, בעקבות תהליך החילון והמודרנה שעברה הקהילה, התרבה מספר השמות הצרפתיים והאיטלקיים של גברים ונשים. בעיקר התקבלו השמות האירופיים ויטוריו, ויקטור ואנג'לינו אצל גברים, ואילו אצל נשים התקבלו השמות שרינה, ריג'ינה, קרינה, פרנקולה, ספרנזה, לאונורה, ויטורייא. תהליך אימוץ שמות אירופיים חל בעיקר למן תחילת המאה ה-20 ואילך, כתוצאה מהתחזקות תהליך המודרנה, גידול משמעותי בכמות התלמידים בבתי הספר של כי"ח, והתפשטות ספרות יפה אירופית בקהילה. כך נלמד מרשימת החתנים מן השנים 1911-1933, ש-29 מתוך 85 שמות עצם פרטיים של גברים המצויים ברשימה הם שמות לא מונחלים ו-51 שמות עצם פרטיים מתוך 115 שמות עצם של נשים הם שמות צרפתיים. רוב השמות הללו היו הסבה של שם הלידה לשם האירופאי, כגון יעקב ויצחק שהחלו להיקרא בשם ג'אקו וג'אק, אברהם הפך לאלברט, יהודה היה לליאון, מרדכי שונה למארקו וחיים לויטאלי, וכן רווחו שמות נוספים: ויקטור, ג'רמי, רוברט, ריצ'רד, הנרי, ג'וספו וסלבדור. בין שמות הנשים באיזמיר ברשימה זו נמנים: אדל, איווט, קטי, נלי, אנה, אניטה, אמילי, וילטה, שארלוט ועוד. עם זאת, יש לציין שרק כ-4 אחוזים מסך כל החתנים ברשימה הנ"ל נקראו בשמות זרים, וקרוב ל-6 אחוזים בלבד מסך כל הנשים.¹⁰¹

97 פאלאג'י, **אברהם את ידו**, ח"א, דרוש ב לתשובה. ראו גם הנ"ל, **וימרה אברהם**, מערכת ג, דף לה, ע"א.

98 ראו בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ' 278.

99 פיינר, **שורשי החילון**, עמ' 70-71, 88; הורוביץ, "על משמעויות הזקן".

100 פאלאג'י, **חיים ביד**, יו"ד סי' צ. גישה שלילית מאוד לגילוח ביטא גם ר' שלמה (ישעיה שלמה) קמחי מאיסטנבול (נפטר בחברון ב-1893), שציין גם כי קשה לאכוף את האיסור (קמחי, **ימי שלמה**, דפים יו"ד, ע"ג - יד, ע"ב).

101 בורנשטיין-מקובצקי, "השמות הפרטיים של יהודי איזמיר".

ז. איחור גיל הנישואין

גיל הנישואין של גברים ונשים בחברה היהודית בתורכיה היה בעלייה במאה ה-19, אך עדיין רוב הנשים נישאו בגילאי 15-17, והגברים בגיל 20 לערך. הדעת נותנת שבגלל הנטייה המסורתית של החברה היהודית להשיא בנים ובנות כשהם מגיעים לפרקם, המשיכו רוב היהודים להינשא בגיל צעיר, בסביבות גיל עשרים. גיל הנישואין הושפע אפוא לא רק מגורמים חברתיים וכלכליים, אלא גם מן הגורם הדתי והמוסרי.¹⁰²

ח. צניעות, מוסר מיני ועבריינות מוסרית

תקנות איזמיר אפיינו את חששה של החברה המסורתית מתקלות בענייני צניעות ומוסר מיני. כבר בשנת תקס"ב (1802) נקבעה תקנה שלא יהיה מנגן מקבץ ממון בין הנשים, ולא מנגנת מקבצת בין האנשים, וגם עניים ועניות ייטלו צדקה רק מבני מינם.¹⁰³ במהלך המאה ה-19, מחשש לתקלה מוסרית, תיקנה אחת הגילדות שרק נשוי ובעל זקן ושיש לו ערב, יוכל למכור בשווקים וברחובות כלי זכוכית ומראות לגויות, ברם היו שהתנגדו לה.¹⁰⁴ נודעה גם התנגדות שאישה תמכור בשוק, ובירורי הקנסות אף עיכבו אישה שמכרה בשוק משום פריצות, וביקשו מר' חיים פאלאג'י לתקן תקנה בנידון. הוא משבח תקנה זו והמליץ שיתקנו גם תקנה שאישה שאינה עטופה בסודר הנקרא "מאראמה" לא תצא החוצה, וכן תיקן שלא תצא אישה ברמדאן לחוף הים בלילות.¹⁰⁵

החשש מעבריינות מוסרית בעיר לא היה חדש. כבר במאה ה-17 התקיימה תקנה שאסרה ביקורי חתנים בבתי ארוסותיהם, "להשתעשע עם הכלה ואפי' לראותה בלבד". ר' חיים פאלאג'י כותב: "ובימינו אירע כמה מאורעות רעות דרבים נכשלו חתן עם ארוסתו ועם חמותו ובאו אח"כ לידי שנאה וקטטה ונתגרשו כמה מאלו". הוא מספר על אדם שאסר עליו לשאת את ארוסתו מחמת שנחשד עם חמותו, ונשאה ולבסוף בני הזוג נפצעו ונתגרשו.¹⁰⁶ הדבר הבאיש את ריח החברה היהודית בעיני הנוכרים, אך לא נלמד על אכיפת התקנה.

אגב דבריו של ר' חיים פאלאג'י על איסור טיולים בתשעה באב, הוא מלמד על המנהג שבעלים הלכו שלובי זרוע עם נשותיהם, ואוסר זאת.¹⁰⁷

102 ראו בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ' 230-232; הנ"ל, "המשפחה באיסטנבול".

103 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ג ס' יד.

104 פאלאג'י, שם, מערכת ג ס' טו.

105 שם, מערכת פ, ס' צח.

106 שם, מערכת ש, קכב. ראו גם הנ"ל, **מ"י החסד**, ח"ב, דף ג, ע"א-ע"ב.

107 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, ס' י סעיף סב.

יש לציין כי רף תהליך החילון במאה ה-19 לא מלמד על עלייה משמעותית בעבריינות על רקע מוסרי בקהילה, הגם שרבני העיר השמיעו לעתים בדרשותיהם דברי כיבושין על עבריינות מוסרית.¹⁰⁸ ברורי הקנסות בעיר במאה ה-19 הביאו כבעבר למאסרם של סרסורים לזנות של גברים יהודים בבית הסוהר באיזמיר, דאגו לגרש נשים שעסקו בזנות מבעליהן ואף גירשו אותן לעתים מן העיר. חלה רק עלייה קטנה בציון מקרי ניאוף, זנות, ושם רע כעילות לגירושין לעומת המאה הקודמת. ב-1888 מתלונן הנוסע אפרים ניימארק על יהודים אשכנזים בעיר, מבין הפליטים שהגיעו אליה מרומניה, שמשמשים סרסורים ומחזיקים בבתי בושת. דברים דומים משמיע דניאל גאון ב-1890.¹⁰⁹

נשמעות גם טענות רבנים בעיר על ירידה מוסרית, בעיקר בעטיה של ההתקרבות בין שני המינים ללא פיקוח. לדוגמה, ר' אברהם פאלאג'י מייחס את הדלקה בעיר שפרצה בג' באב תרמ"ב (1882) לעוונות בני העיר, בעיקר עוון חילול שבת שגורם לשריפה, וכן למפגשים בכל ערב כלילה של קבוצות של בחורים, בתולות ו"נשים בחורות" שבהם נהגו בקלות ראש וכיעור. כן הוא מציין את חטא הימצאותם בצפיפות של גברים ונשים. לדבריו בעל לא עיכב את אשתו ואב לא עיכב את בתו מלנהוג כך.¹¹⁰

ט. טמיעה והמרת דת

לפי שעה למדים רק על מקרה אחד של יהודי באיזמיר שחי עם אישה נוצרייה בלי שהתנצר. הוא מת בחשוון תר"א (1840) בהניחו ממנה תינוק, ולפני מותו אמר וידי ושמע ישראל וגם ציווה את אשתו ואת מקורביו שיקברוהו בקבר ישראל. קונסול טוסקאנה כפה באמצעות מושל העיר את הקהילה לקברו, והוא נקבר לפי הוראת ר' חיים פאלאג'י רחוק משאר המתים.¹¹¹ סביר לשער שמקרים כאלה היו נדירים.

לעומת זאת, יש לציין כי במהלך המאה ה-19 גברה באיזמיר תופעת המרת הדת. רוב המומרים התאסלמו, ובאופן יחסי מעטים בלבד לאורך המאה (כנראה עשרות בודדות) בחרו להתנצר בכנסייה היוונית אורתודוקסית או בכנסייה הפרוטסטנטית (כ-70 נפשות לאורך המאה). יהודי איזמיר חשו איבה לנצרות גם בגלל שש עלילות דם שיזמו נוצרים בעיר.¹¹²

108 כגון: פאלאג'י, **אברהם את ידו**, ח"א, דרוש ב לשבת תשובה.

109 **המליץ**, 19 באוקטובר 1888; **הצפירה**, 4 בדצמבר 1890.

110 פאלאג'י, **אברהם את ידו**, ח"א, דרוש ח לשבת תשובה.

111 פאלאג'י, **חיים ביד**, יו"ד ס' צט. על תושב העיר שבתי מאיו שהתנצר בקפריסין בכנסייה היוונית אורתודוקסית באמצע המאה ראו בורנשטיין מקובצקי, "מאיזמיר לקפריסין". אודות המרת דת של נשים יהודיות שהתאסלמו והתנצרו מחמת מצוקה כלכלית בתחילת המאה ה-20 בעיר תירה שבאנטוליה ראו הדר, **קהילת תירה**, עמ' 173-175.

112 גלנטי, **היסטוריה**, כרך 3, עמ' 5, 142-144; 181-186; **חבצלת**, 21 במאי 1886, עמ' 2. ראו גם ברנאי,

החברה היהודית נלחמה בהמרת הדת לנצרות, אך לא יכלה להיאבק באלה שרצו להתאסלם בגין תמיכת השלטונות במתאסלמים. נראה שהתגברות תהליך החילון במאה ה-19 הביאה לעלייה קטנה אך לא משמעותית במספר המומרים.¹¹³ אתיחס בקצרה לשתי פרשות שהתרחשו באמצע המאה ה-19 הנוגעות להשפעת החילון על המרת דת.

הפרשה הראשונה היא התנצרותו בכנסייה הפרוטסטנטית של יהושע חזן, בן הרב הנודע חיים דוד חזן שכיהן כאב בית דין באיזמיר באמצע המאה, ומ-1855 ועד פטירתו כיהן בתפקיד הראשון לציון של ירושלים. יהושע גירש את אשתו, בת למשפחת יפה אשכנזי באיזמיר בשנת 1851, וסביר להניח שהתנצרותו הייתה העילה לגט. הוא החזיר את גרושתו ב-1854, ומכאן ששב ליהדות. ברם הדעת נותנת שהוא עדיין היה בקשרים עם הפרוטסטנטים, אחרת קשה להבין את דבריו של בן דודו ר' אברהם פאלאג'י, שהזכיר בדרשת ההספד על ר' חיים דוד חזן שנפטר ב-17 בינואר 1869 את כל בניו, וכותב על יהושע "והטור הרביעי ועמד על כנו זה יאושע ישוב לאיתנו". מידע נוסף להתנהלותו החילונית של יהושע חזן, בלי אזכור שמו, מופיע בדברים שכתב המיסיונר הלונדוני באיסטנבול ב-1853 אודות שני יהודים שהתקרבו אליו, הראשון יהודי מכובד משלוניקי, והשני בנו של הרב הראשי באיזמיר, שפתחו את חנויותיהם ביום הכיפורים, ולכן התנכלו להם יהודים וצעקו לעברם "פרוטסטנטים".¹¹⁴

הפרשה השנייה היא ריב "שועת עניים" בשנים 1846-1847 שפרץ על רקע גביית מס הבשר. משפחות רבות מקרב העניים והאומנים, חברי הגילדות, איימו שיעזבו את הדת היהודית ויצטרפו לנצרות הפרוטסטנטית. עצם האיום מלמד על מגמות חילון בחברה, ונלמד כי עניים רבים קנו כמחאה בשר משחיטה פרטית שלא קיבלה את חותמת הכשרות מטעם הבוודקים של הקהילה.¹¹⁵

טו. הליכה לכנסייה

אחד הסימפטומים של החילון התבטא גם בכך שהיו יהודים מעטים בעיר שהאזינו לדרשת המיסיונר, נישקו את ידו וקיבלו כסף מידי. רבני העיר ציינו שיש בכך משום

"עלילות דם", עמ' 215-216. מצוי דיווח מאיזמיר משלהי 1860 אודות שמועה שיוונים פרצו לבתי היהודים באיזמיר וזממו להורגם, ובמציאיות הייתה פריצה לבית כנסת קטן. המשטרה התערבה והרגיעה את המתרחש. Occident, 20 December 1860, p. 6.

113 בורנשטיין-מקובצקי, "חברות המיסיון הפרוטסטנטי ויהודי איזמיר".

114 ג'ואיש אינטליג'נס, 20 (ינואר 1854), עמ' 21-23; מקדוגאל, **חיפוש**, עמ' 91. מידע על נישואיו וגירושיו מסר לי ד"ר דב הכהן על פי כת"י רשימת גטין מאיזמיר שרשם הרב אברהם אשכנזי; פאלאג'י, **ארצות החיים**, דרשה ט בסוף הספר. מעניין לציון שבדוח על איסטנבול מ-1 באפריל 1843 נטען שיהודי העיר שומרים שבת וחוקי כשרות, ורק יש ביניהם כאלה שאוכלים בפסח אורז, מערבבים מצות עם ביצים ושמן ואופים עוגות. Occident, 1 באפריל 1843, עמ' 36.

חילול תורה וחילול שבת.¹¹⁶ אמנם ראוי לציין כי ר' ישראל משה חזן כותב שבהיותו באיזמיר ראה חכמים גדולים "שהיו משוררים גדולים על משקל המוסיקא ובראשם הרב המופלא אברהם הכהן אריאש זלה"ה", שלצורך לימוד חזנות הלכו לכנסייה מאחורי הפרגוד בימי חגם של הנוצרים "להתלמד מהם אותו הקול המוכנע המשבר הלב. והיו מסדרים מאותם הקולות קדישים וקדושות דבר פלא".¹¹⁷ הדעת נותנת שלא ניתן היה להסתיר התנהגות זו מן הציבור הרחב.

י. זלזול במצוות לא תעשה

רבני איזמיר מתריעים על זלזול של יהודים בעיר במצוות לא תעשה, וניכר שזלזול זה התגבר בעיקר בשלהי המאה.

1. אכילת חמץ, שתיית יין נסך ואכילת נבלות

ר' חיים פאלאג'י פסק שיש להעניש יהודים בעיר שאכלו חמץ, וששטרים יהודים יניחו עברייני כזה בבית הסוהר באזיקים "ימים רבים".¹¹⁸ אין מידע על ביצוע ענישה זו. היו גם יהודים בעיר ששתו יין נסך והיו שאכלו נבלות וטריפות. מדובר במקרים חריגים, ורוב מוחלט של הציבור הקפיד על יין כשר ועל חוקי הכשרות.¹¹⁹ למדנו גם כי בתקופת ריב "שועת עניים" אכלו העניים בשר שנשחט על ידי שוחטים משלהם. עשירי הקהילה והנהגתה ראו בבשר זה "נבלות וטריפות", אך לא הצליחו למנוע את העניים מאכילתו.¹²⁰ נלמד גם כי בריב אחר שפרץ כמה שנים קודם לכן, רבים מדלת העם "אכלו נבלות וטרפות שחוטות על ידי הקצב".¹²¹

לא נלמד על אי הקפדה על חלק מחוקי הכשרות, כגון הלכות בשר וחלב, או על אכילת נבילות וטריפות במסעדות של נוכרים.¹²²

116 אשכנזי, **מעשה אברהם**, סי' כז.

117 חזן, **כרך של חמי**, סי' א.

118 הכוונה לאנשי המנגנון של החכם באשי שיכלו לאסור עברייני יהודי. פאלאג'י, **גנזי חיים**, סי' יח.

119 ר' חיים דוד חזן הפריך את העלילה שבנו השוחט באידין, ר' אברהם חזן, ששה יין נסך כמה פעמים ואכל נבלות. חזן, **נדיב לב**, ח"ב, יו"ד סי' א.

120 סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 190. בעיית מס הבשר עדיין הכבידה על הציבור בשנת 1900, שעה שהשחיטה נלקחה מכולל העיר בידי בכיר בממשלה שדרש על כל פרה סכום של שני מיג'דאים. המִחאות לא עזרו והושמעה הטענה שהדבר גורם לעם לאכול בשר טרף. ארכיון החכם באשי, Tr/Is 163a – מכתב מאיזמיר לממלא מקום החכם באשי באיסטנבול הרב משה הלוי.

121 סבע-וולף, שם, עמ' 196-197.

122 הרב שמעון אגסי בדרשה ב-1914 מתאר תופעה חדשה זו בבגדד. בר לבב, "החילון", עמ' 322.

י.2. אכילת קאיימאק ויוגורט של גויים

חכמי איזמיר מאז המאה ה-17 ואילך אסרו הן את הקאיימאק (שמנת או קצפת) והן את היוגורט של גויים. ברם במאה ה-19 התירו כמה חכמים לאכול מוצרים אלה ונעשה הדבר לציבור כהיתר. ר' חיים פאלאג'י התנגד להיתר ופסק להחמיר, וציין שרבני העיר במאות ה-17 וה-18, ר' חיים בנבנשת, ר' אברהם בן עזרא ור' חיים מודעי, נהגו לשלוח ישראל כשר לעשות הקאיימאק והיוגורט בהיתר.¹²³ הוא גם תיקן בשנת תרי"ד (1854) תקנה נגד שותפות עם גוי בחנות יין ובבישול מאכלי עכו"ם, שבה ציין כי מעולם לא הייתה בקהילת איזמיר שותפות עם גוי בייצור מאכלים, כגון מוכר יין ושיכר ובשר וגבינה וחלב, וגם לא בייצור עוגות ועוגיות שהוא מונה אותן לסוגיהן, משום איסור מאכלות אסורות. לאור פריצת גדר בזמן האחרון הבהירו רבני העיר לציבור שחובה להקפיד על איסורים אלו.¹²⁴ הוא גם כותב: "מאכל עדשים וקאינאר וסאליפ מגויים פשט איסורן באיזמיר..." וכי כל שנה מכריז המרביץ תורה איסור על חלב שחלב גוי ואין ישראל רואהו, ועל התמרים המרוסקים ועל אגסים יבשים שאסור לאוכלם ועל היאפראק [עלי הגפן] חי ועל החלבה של נכרים, וכותב "ושומר נפשו ירחק מהם".¹²⁵ אף נכתבה בנידון הסכמה.¹²⁶ נלמד גם שבשלהי המאה מספר אנשים ירודים מפליטי רומניה בעיר, הוליכו יהודים שעברו בעיר בדרכם לארץ ישראל לבית מלון נוצרי והאכילו אותם שם מאכלות אסורות.¹²⁷

י.3. זלזול בצומות

בשל תהליך החילון היו יחידים בעיר שזלזלו בצומות מדרבנן. ר' חיים פאלאג'י כותב כי מי שאכל ב"ז בתמוז בדרך בלי שום חולי ובלו שום אונס, בית הדין כופה אותו להתענות בימים ב', ה' וב' וכן בשאר תעניות ציבור. אם הוא לא צם בתשעה באב, בית הדין לא מסתפק בעונש זה אלא גם מלקים אותו. לדעתו ראוי שברורי הקנסות יסובבו ב"ז בתמוז ובשלושת השבועות אחריו לבדוק שיהודים לא יערכו משתאות.¹²⁸ הוא גם קובע שעל גברים ונשים להיזהר שלא לטייל בט' באב בשווקים ובפרט בלילה.¹²⁹

123 פאלאג'י, **סמיכה לחיים**, יו"ד סי' ה; הנ"ל, **חקקי לב**, ח"א, יו"ד, סי' לה-מ.

124 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ב סי' ט.

125 פאלאג'י, שם, מערכת מ סי' עג. אודות תורכי שבישל חלבה למכירה והשכיר את החנות ליהודי יצרן חלבה וזה הגעיל את היורה שבה הורתחה החלבה והשכירה אחרי הגעלה, ראו פונטריומולי, **צפיחית בדבש**, סי' מו. על תקנת חלב במאה ה-18 לאסור את עלי הגפן בשל תולעים שנמצאו בהם ראו בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**, עמ' 198.

126 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ב סי' יד.

127 כתבה מאת דניאל גאון. **הצפירה**, 4 בדצמבר 1890.

128 פאלאג'י, **מועד לכל חי**, סי' ט סעיף יג וסעיף יח.

129 פאלאג'י, **שם**, סי' י סעיף סב.

י. ברכת ה' ושבועת שווא

ר' חיים פאלאג'י נשאל גם אם מי ששמע "פריץ מבני עמינו" שבירך את השם חייב לבצע קריעה.¹³⁰ בשבת תשובה תרט"ו (1854), בעקבות מות יהודים רבים במגפת הכולרה, הוא מציין את העוונות שגרמו לכך, וביניהם הזכרת השם לבטלה ושבועת שווא.¹³¹

י.5. חילול שבת וחגים

נושא שמירת השבת מופיע בדרשות רבות של רבני העיר שחשו ירידה בשמירת שבת בקרב יהודים בעיר.¹³² ברם האשמה בחילול שבת בפרהסיה באיזמיר הייתה נדירה.¹³³ ר' חיים פאלאג'י התריע ש"הותרה הרצועה לעשות מלאכה" בשבת, שניתן היה לבצעה באמצעות גוי, כגון לחתוך סמרטוטים ולחמם על גבי האש, וכן עורר על התופעה המצויה בדורו בכמה ערים באיטליה ובתורכיה שפותחים את החנות בשבת. לדבריו רק קהילות איזמיר, שלוניקי, איסטנבול ואדירנה וסביבותיהן אינן מחללות שבת, והוא מביע חשש שאף קהילות אלו ילמדו להרע.¹³⁴

ידועה גם העלילה על ר' אברהם חזן, שנתמנה שוחט בעיר יזיל חיסאר, שחילל שבת בפרהסיה. עלילה זו ועלילות נוספות אודותיו הוזמו בידי אביו הרב חיים דוד חזן.¹³⁵ היו גם מעטים שטלטלו בשבת בצאתם מן אוניית הקיטור שבה הפליגו מאיזמיר לאיסטנבול ולמגדלים.¹³⁶ לעתים חיללו יהודי העיר שבת באונס, כגון בזמן מגפת הכולרה באלול תרכ"ה (1865), שאז נמלטו בעגלות מן העיר.¹³⁷

נראה שמאמצע המאה ואילך התרבו בעיר מקרים של פתיחת חנויות בחול המועד ואיחור בסגירת חנויות בערב שבת עד שעה אחת לפני שבת, דבר שגרם בדיעבד

130 פאלאג'י, **חיים ביד**, יו"ד סי' צד. המקרה התרחש בחול המועד.

131 פאלאג'י, **ברכת מועדיך לחיים**, ח"א, דפים צח, א – צח, ד.

132 כגון: במחציתה הראשונה של המאה ה-19. די שיגורה, **אות לישועה**, דף סד, ב; ראו גם קריספין, **אברהם במחזה**, דף ה, א; שם, דרושים לשבת הגדול, ובדרשות רבות נוספות.

133 פאלאג'י, **חקקי לב**, ח"א, או"ח סי' טו; אה"ע סי' ס. ראו גם שאלה לגבי בן פחות מעשרים שאכל חלב או חילל שבת בשוגג. פונטרימולי, **צפיחית בדבש**, סי' ד. אודות המונח מחלל שבת בפרהסיה ראו ארד, **מחלל שבת**. אודות מי שחלם חלום בליל שבת שהוא כותב והתעורר בחרדה מן החלום ראו פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ב, או"ח סי' סז.

134 פאלאג'י, **מ"י החסד**, ח"א, סדר תשא. על שלוניקי ראו בר לבב, "החילון", עמ' 322.

135 חזן, **נדיב לב**, ח"ב, יו"ד א.

136 חזן, **שם**, ח"א, או"ח סי' יג; על יציאה מן הספינה בשבת ראו גם חזן, **ישרי לב**, אות ש, דף יא, ב. באמצע המאה נלמד כי בעבר, בניגוד להווה, לא נהגו לצאת בשבת מן העיר בדוגיאיות קטנות. פאלאג'י, **רוח חיים**, ח"א, או"ח סי' רמח.

137 פונטרימולי, **פתח הדביר**, ח"ג, דף לג, ד – לד, ד.

לחילול שבת. ר' בנימין פונטרימולי קבע שלאחר מנחה ביום שישי ראוי לשלוח מטעם הקהילה שליח שישגור את החנויות כשעה לפני הלילה.¹³⁸ ר' חיים פאלאג'י תיקן שלא לפתוח את החנויות רק לאחר שעה מצאת השבת, וכי מקובל היה שתלמיד חכם סובב בערב שבת ובודק שישגרו את החנויות בשעה אחת עשרה וחצי. בשל גודלה של העיר, הוא גם תיקן ששלושה תלמידי חכמים יסובבו בין החנויות, ואסר על הסוחרים למכור אחר שעה אחת עשרה ורבע דברים הזקוקים לצלייה או לבישול.¹³⁹ כמו כן, הוא דרש להקפיד על הטמנת החמין מערב שבת.¹⁴⁰ נלמד גם כי היו יהודים בעיר שהניחו לשותף הנוכרי לפתוח את העסק בשבת, כגון במקרה של חנות למכירת קמח. אמנם השותף היהודי פחת 8% מחלקו עבור הגוי כשעשה את השותפות, אך ר' בנימין פונטרימולי אסר את פתיחת החנות בשבת.¹⁴¹ ב-1889 כותב הנוסע אפרים ניימארק כי מעטים מן האשכנזים בעיר סוגרים את חנויותיהם בשבת.¹⁴²

ברורי הקנסות היו אמורים לפקח על הציבור ולמנוע חילול שבת.¹⁴³ חכמים אף הדגישו שהעונש על חילול שבת הוא כרת, ועבירה זו גורמת למוות במגפות.¹⁴⁴ חכמי איזמיר יכלו לקנוס מחללי שבת בפרהסייה,¹⁴⁵ אך לא ברור אם יכלו תמיד לאכוף את העונש. ר' חיים פאלאג'י התיר להלקות מחללי שבת.¹⁴⁶

על עבודה בחול המועד נלמד משאלה על אודות חברי גילדה שנדרשו לעבוד בחול המועד על ידי המעסיק הנוכרי.¹⁴⁷ נזכר גם שאנשים נזהרו שלא לעבור דירה בחול המועד.¹⁴⁸ ר' חיים פאלאג'י גם הדגיש ששותפות בחנות עם גוי בלתי אפשרית מבחינת

138 פונטרימולי, שם, דף נ, ע"ג; פאלאג'י, **חוקות החיים**, חו"מ, סי' מב.

139 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ש' סי' קט. לפי תקנה קדומה, כולל העיר מינה אדם שסבב בכל ערב שבת בכל החנויות והזהיר לסגור אותן בשעה אחת עשרה ורבע. נקבע שמי שלא יציית יינקס קנס ממון. הסוחרים והסרטורים המועסקים על ידי הנתינים האירופיים הנוצרים בעיר נהגו לעבוד עד סמוך לכניסת השבת בעל כורחם. הוא פסק שכל אחד מהם צריך להזדרז. (הנ"ל, **כף החיים**, סי' כז סעיף כט).

140 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ש' סי' קיא. הוא כותב בביקורת על תופעה חדשה שמביאים גוי בשבת לחמם התבשיל והקפה. הנ"ל, **מ"י החסד**, ח"ב, סדר ויקהל, דף קלז, א.

141 פונטרימולי, **פתח הדביר**, ח"ג, דף י, א.

142 **המליץ**, 19 באוקטובר 1889, עמ' 5.

143 כגון: פאלאג'י, **רוח חיים**, ח"א, או"ח, סי' תקט, סעיף ו.

144 כגון: פאלאג'י, **ברכת מועדיך לחיים**, ח"א, דפים צח, א – צח, ד; הנ"ל, **משא חיים**, מערכת ב, סי' ד. חילול שבת הוא נושא שנדון הרבה בדרשות רבני העיר עד שלהי המאה, כגון פאלאג'י, **זכותיה דאברהם**, דף ל, ד – לא, א. ר' חיים פאלאג'י גם אוסר לקחת בשבת כתב מהמכס. **לב חיים**, ח"ג, סי' עא.

145 פאלאג'י, **חוקות החיים**, חו"מ סי' מב.

146 פאלאג'י, **נשמת כל חי**, ח"א, סי' לא.

147 פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ב, סי' טו.

148 פאלאג'י, **חקקי לב**, ח"א, או"ח סי' טו.

שמירת שבת וכשרות.¹⁴⁹ הוא כותב שאסור ליהודי לעסוק במסחר בשבת, גם אם בא אליו הגוי בשבת עם פוליסה, וכי ליהודי אסור להראות בשבת לגוי מעות על מנת שייקחן, גם אם היהודי אינו מוגע בהן כלל.¹⁵⁰ סביר להניח שהיו מקרים כאלה במציאות. הוא אף פסק שניתן להסגיר גוי שגנב את ממונו של היהודי למושל בשבת.¹⁵¹ בן זמנו, הרב יהושע קריספין, כתב בשנת תר"ח (1848) כי חילול שבת עולה על עבירות שונות שציין קודם וגורם ללעגם של הגויים.¹⁵² למדים גם על יהודי שתבע בעל חוב בבית המשפט המוסלמי בשבת.¹⁵³

ר' חיים פאלאג'י נשאל אם מותר לקרוא לספר תורה או לצרף למניין מי שמדליק נר, מעשן או כותב בשבת בפרהסייה.¹⁵⁴ בתשובתו הוא אוסר להעלות לתורה מומר לעבודה זרה או מחלל שבת בפרהסייה, וסח שהיה מעשה באיזמיר שמחלל שבת עלה לתורה ביום הכיפורים משום שהרב המנוח לא ידע על כך. הוא גם מעיד כי בבית הכנסת שלו היה מקרה שהציבור רצה בשל דוחק ממון להעלות לתורה מחלל שבת, אך הוא לא אפשר להם זאת, בעוד בבית כנסת סמוך כן העלו אותו לתורה.¹⁵⁵ כמו כן, הוא דן במקרה נוסף של מחלל שבתות בפרהסייה שרצה לקדש אישה בקידושין וכתובה, האם שליח הציבור יכול לברך ברכת אירוסים ושבע ברכות כיוון שהמקדש לא נגע ביין, או שמא אותן ברכות הן ברכות לבטלה. הוא פסק שם שאין לברך ולומר "המקדש את עמו ישראל", וכי אסור ליהודי לתת את בתו לעבריין כזה.¹⁵⁶

לר' חיים פאלאג'י הייתה גם ביקורת על עריכת חופה ביום שישי, מחשש לחילול שבת, והוא ציין את תקנת ר' חיים בנבנשת להינשא ביום רביעי, שהוא ובניו נהגו לפיה. נלמד כי נערכו בעיר חתונות גם ביום חמישי בלילה.¹⁵⁷ מחשש לחילול שבת, ר' חיים פאלאג'י התנגד לאשר את תקנת ממוני העיר שהקידושין והחופה ייערכו בבת אחת ביום שישי, ואלה הסכימו לטענתו.¹⁵⁸ הוא גם דרש להקפיד להתארח רק בבתים שבהם שומרים

149 פאלאג'י, **משא חיים**, מערכת ב' סי' ט; הנ"ל, **מועד לכל חי**, סי' יא.

150 פאלאג'י, **כף החיים**, סי' ל סעיף עח.

151 פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ג, סי' עט.

152 פאלאג'י, **אברהם במחזה**, דף ה, ע"א.

153 פאלאג'י, **חוקות החיים**, סי' סח.

154 פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ב, או"ח סי' קעה. ראו גם דיון אם מחלל שבת נחשב למומר אחר פעם אחת או אחר שתי פעמים או שלוש פעמים. אברהם, **אחי וראש**, סי' ו.

155 פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ב, או"ח סי' קעה.

156 פאלאג'י, **חיים ושלום**, ח"ב, אה"ע, סי' צו.

157 ר' חיים פאלאג'י כותב: "שרוב הנישואין הם נעשים ביום הששי", וכך צריך לנהוג גם אלמן הנושא גרושה או בתולה. **לב חיים**, ח"ב, או"ח סי' צז. ידיעה משנת תרכ"ג (1863). פאלאג'י, **יפה ללב**, ח"ה, אה"ע סי' סו סעיף ד.

158 ר' פאלאג'י, **נפש כל חי**, מערכת ד' סי' כט.

שבת כראוי ומקפידים באיסורי שבת.¹⁵⁹ מסתבר כי יהודי איזמיר הסתייעו בשבת בהעברה האש בגוי או בגויה מן השוק, ובשלהי המאה רבים מדלת העם נהגו לקרוא לגוי לחמם את הקפה והתבשיל בשבת, אף שכרוז אסר זאת כמה פעמים. גם ר' אברהם פאלאג'י בעצמו הוכיח את העוברים עבירה זאת, ואמר שאין כאן עונג שבת אלא חילולה.¹⁶⁰ בתחילת שנת תרל"ו (1875) מעיד ר' אברהם פאלאג'י שבדורו התגבר בקהילה חילול שבת, מפני שגברים ונשים הקפידו פחות על איסורי שבת. לדבריו יש צורך להקפיד לפני עריכת חופה וז' ברכות ביום שישי על הדלקה מוקדמת של הנרות, וכי בשל חשש שכחה על הנשים להימנע מלשאול "דבר הצריך ביטול סמוך לחשיכה...". מובן שאזהרתו נבעה מהיכרות עם המציאות החדשה. הוא גם מציין ש"משרתי החופה" מתקנים את הגז לצורך הביטול בזמן התפילה, והנשים רואות ואינן מוחות. הוא מזהיר שאותם משרתים יישרפו בגיהנום ו"ובפרט אם הוא בפרהסיא דיוצא מכלל ישראל".¹⁶¹

בראשית שנת תרמ"ב (1881) נלמד אודות יהודים ששכרו בית קפה והעסיקו גוי שכיר שפתח את החנות בשבת וכל הרווח בשבת היה שלו.¹⁶²

בשנת תרמ"ד (1884) כותב ר' אברהם פאלאג'י על יהודים בעיר "ההולכים בשבת בארחות עקלקלות" ועוברים על הלכות שבת. הוא מביע תקווה שישובו בתשובה.¹⁶³ במקום נוסף הוא כותב: "ואוי לאבי הבנים ולבעלי אומנויות דמניחין בניהם... לילך בשבת אנה ואנה".¹⁶⁴

ר' חיים פאלאג'י אף חיבר תפילה שלא לבוא לידי חילול שבת, שאותה יאמר המתפלל קודם לימוד כ"ו פסוקים של חק לישראל באשמורת ליל שישי.¹⁶⁵ למעלה צוינו דברי ניימרק, שחילול שבת פשט בין הפליטים מרומניה בשלהי המאה, וכי רק מתי מעט מהם (שהוא נוקב בשמם) סגרו את חנויותיהם בשבת.¹⁶⁶

נראה שיום הכפורים נשמר היטב. למדנו לעיל רק על מקרה אחד של פתיחת חנות ביום הכיפורים על ידי יהושע חזן וחברו. כן נזכר כי מנהל בית הספר הראשון של כ"ח בעיר, דוד קאזיס, יליד מרוקו, איבד את קשריו הטובים עם הקהילה ב-1875 לאחר שנראה מדליק נר ביום הכיפורים.¹⁶⁷

159 פאלאג'י, **כף החיים**, סי' ו סעיף ב.

160 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, מערכת ש, שבת.

161 פאלאג'י, **אברהם את ידו**, ח"א, דרוש ב לתשובה.

162 פאלאג'י, **פדה את אברהם**, דף יט, ב ואילך.

163 פאלאג'י, **אברהם את ידו**, ח"א, דרוש יב להלבשה.

164 פאלאג'י, שם, ח"א, דרוש יא להלבשה.

165 פאלאג'י, **ימצא חיים**, סי' נו.

166 **המליץ**, 19 באוקטובר 1888; **הצפירה**, 4 בדצמבר 1890. ראו גם דברי דניאל גאון (**המליץ**, 19 באוקטובר 1888).

167 בן נאה, "החינוך", עמ' 83.

י.6. אי אכילה בסוכה

ר' חיים פאלאג'י כותב אודות עמי ארץ רבים בעיר שאינם בונים סוכה אלא אוכלים מחוץ לסוכה, ורק בלילה הראשון עורכים קידוש באיזו סוכה. הוא פוסק שאין מכין ומייסרים אותם.¹⁶⁸

יא. זלזול בדין תורה

ניכר שבמחציתה השנייה של המאה ה-19, חלה ירידה כלשהי במעמדם ובסמכותם של רבני העיר בשל עליית כוחם של המשכילים בעיר שנלחמו ברבנים וזלזלו בהם, דוגמת דוד קאזיס, מנהל בית ספר כ"ח, שכינה את הרבנים "פרזיטים".¹⁶⁹ היו אף משכילים שדרשו לבטל את מינוי הדיינים הקבועים, משום שעדיף לטעמם לפנות בדיני ממונות לערכאות של הממשלה, ולצורך גירושין ניתן לשכור רבנים וחכמים שיסדרו את הגיטין. אכן, בעקבות הטנזימאט צומצם הצורך של היהודים להיזקק לבתי הדין הרבניים. אפילו הנהגת הקהילה פנתה לעתים לערכאות מוסלמיות כדי להסתייע בהן בנוגע לגביית מסים מן הציבור היהודי.¹⁷⁰ דוגמה נוספת היא אי אכיפת חרמות של רבני העיר בתקופת הטנזימאט, בעיקר מאמצע המאה ואילך נגד הליכה למיסיונרים הפרוטסטנטים ולבתי הספר שלהם. נלמד כי רק חלק מן הציבור ציית להם.¹⁷¹

לעתים הצליחו חכמי העיר לפעול נגד סרבני דין תורה. במקרה אחד הם הצליחו לכלוא את אחד הסרבנים בבית הסוהר העות'מאני "כדי לייסרו עד שיקבל עליו את הדין", וצוין כי המושל השתכנע להשאירו שם.¹⁷² עם זאת, יש להדגיש כי הנישואין והגירושין היו לאורך כל המאה ה-19 בפיקוח הקהילה, רבניה ובתי הדין שלה, והיו בין רבני העיר שזכו להערצה מצד חלק גדול מן הציבור במשך כל המאה ה-19 כמו במאות הקודמות.

יב. פריחת ספרות חול, שירת חול ועיתונות

מאמצע המאה ה-19 חל גידול בחברה היהודית באיזמיר בשיעור קריאת ספרות חילונית, שכללה רומנים, מחזות, ספרי מסע יהודיים, ספרי היסטוריה ומדע, כולם מתורגמים ללדינו מאנגלית ומצרפתית. בד בבד נכתבה ספרות ושירה עממית בלדינו, ובלטו במיוחד

168 פאלאג'י, **חקרי לב**, ח"ב, חו"מ סי' ה.

169 דמון, "קהילות יהודיות", עמ' 216; אביב, **קהילה**, עמ' 41.

170 אביב, שם, עמ' 42-44.

171 ראו בהרחבה בורנשטיין-מקובצקי, "חברות המיסיון הפרוטסטנטי ויהודי איזמיר".

172 פאלאג'י, **חקקי לב**, ח"ג, חו"מ סי' ה, דף כה, ע"ב.

הרומנסות על נושאים היסטוריים, מלחמות, אהבה, יגון וכיו"ב.¹⁷³ בתקופה זו חוברו שירים ליריים שנמצאו בתפר שבין השירה המסורתית לשירי הזמר הפופולאריים, כגון השיר "ריינה די לה גראסייה" (מלכת החן) שחיבר המשורר נסים יהודה פארדו בשנת 1880 לערך, ושהיה ידוע רק באיזמיר.¹⁷⁴

ראוי לציין כי הרב ישראל משה חזן, יליד העיר שהיה מתנגד חריף לרפורמה ולמודרנה, הסכים להשתמש במוזיקה הערבית והנוצרית עבור פיוטים ותפילות.¹⁷⁵ ר' חיים פאלאג'י ראה קלקול בכך שמיעוט מבוטל מן הציבור היהודי נוהגים להביא בליל שמירת הוולד מנגנים ומשוררים וכל הלילה שותים יין ושרים "שירי עגבים" במנגינות תורכיות.¹⁷⁶

העיתונות היהודית בעיר מילאה תפקיד חשוב בחיי הקהילה ובמודרניזציה שלה. איזמיר שימשה ערש לידתה של העיתונות המודרנית בתורכיה, וכבר ב-1824 נדפס בה עיתון בצרפתית.¹⁷⁷ גם העיתון היהודי הראשון בתורכיה "שערי מזרח" (פוארטאס דיל אוריינטי) נדפס לראשונה באיזמיר בדצמבר 1845 על ידי אחד ממשכילי העיר רפאל עוזיאל, אך הוא לא התמיד זמן רב ונסגר ב-1846. העיתון הביא את בשורת ההשכלה היהודית האירופית לקהילה הספרדית באיזמיר, ומאיך היה עליו להוכיח שהיא אינה נוגדת את היהדות והדת.¹⁷⁸ רוב העיתונים האחרים, כמעט כולם בלדינו, יצאו לאור בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20.

יג. גישת הרבנים לתהליכי המודרנה והחילון

רוב רבני איזמיר גיבשו גישה מפוכחת ועניינית לתמורות הזמן וחיפשו פתרונות מעשיים לשאלות שהתעוררו. כך לדוגמה, רבני העיר ובראשם ר' חיים פאלאג'י ראו במומרים הפרוטסטנטים שרצו לשמר מצוות מסוימות "ישראל שחטא", שחובה על הציבור היהודי לדאוג עבורם למצות בפסח כמו שמאכילים ישראלים גמורים.¹⁷⁹ ייתכן שר' חיים ציפה שאלה יעשו תשובה. הוא גם כתב שצריך לחקור בכל מומר אם הוא רוצה לקיים מצוות עשה בנטילת לולב וישיבת סוכה וציצית ותפילין, ופסק שאין למנוע ממנו לעשות מצוות עשה אלא אסור ליהנות ממנו.¹⁸⁰ בתשובה נוספת הוא פסק שמומר ששב בתשובה

173 אביב, **קהילה**, עמ' 24-25, 82-94.

174 סרוסי, "מוסיקה", עמ' 152.

175 חזן, **כרך של רומי**, ס' א. על התנגדותו לרפורמה ולמודרנה ראו שם, ס' ח.

176 פאלאג'י, **תוכחת חיים**, ח"א, דף כה, ע"א.

177 ראו מגיד, "העיתונות", עמ' 124, 135-136; אביב, **קהילה**, עמ' 24, 26-28, 63-69.

178 סבע וולף, "שערי מזרח".

179 פאלאג'י, **לב חיים**, ח"ג, ס' קכא; הנ"ל, **גנזי חיים**, מערכת כ' ס' מה; בורנשטיין-מקובצקי, "מומרים במאה ה-19", עמ' 109.

180 פאלאג'י, **רוח חיים**, ח"א, יו"ד, ס' קנט סעיף ב.

וטבל אינו אוסר יין במגעו, בניגוד לישראל מומר.¹⁸¹ ברם הוא התנגד לקשר עם מומר להכעיס, ולכן אישר אמנם להעלות לתורה את מי שהוא "רשע עובר עבירות", אך לא את מי שהוא מומר לעבודה זרה או מחלל שבת בפרהסיה.¹⁸²

אוזלת היד של הרבנים להעניש עבריינים שעברו על חוקי הדת ניכרת בפסיקתם. כך לדוגמה, בשנת 1848 ר' חיים פאלאגי' מציין שהחרם היה האמצעי היחיד שבו ניתן להיאבק באלה ההולכים למיסיונרים הפרוטסטנטים, מחוסר אפשרות לעשות בהם "משפט כתוב" כראוי, דהיינו שפטים, בעוד שלפני הטנזמיאט ניתן היה להכות בעצים על רגליהם.¹⁸³ ב-1860 לערך, נלמד כי בעקבות פניית הקהילה היהודית, צעיר יהודי נכלא באיזמיר לאחר שספג נצרות מן המיסיונר האנגליקני ג'והן גולדברג, וזה השיג את שחרורו.¹⁸⁴ כדי לכופ משמעת דתית ומוסרית בקהילה הסתייעו בתי הדין של הקהילה בחרמות שלא תמיד הועילו, אך היו גורם מרתיע בחברה היהודית, וכן הסתייעו בששת "ברורי הקנסות". אלה היו לפי הגדרת ד"ר פרנקל "שוטרים לשמור על האמונה והמוסר" והוטל עליהם לשוטט בעיר ולמנוע את חילול השבת. הם המשיכו לדווח כמו במאה ה-18 לרבני העיר על עברייני דת ומוסר. אך רק לעתים רחוקות הם הענישו בעצמם וחבשו עבריינים בבית הסוהר העות'מאני.¹⁸⁵ ניכר שרבני העיר, מנהיגי הקהילה וברורי הקנסות לא יכלו למנוע בפועל את התרחשותם של תהליכי חילון בקהילה.

סיכום

תופעות המודרנה והחילון, שהיו בעבר מנת חלקם של הפרנקוס, החלו להתפשט בקהילה היהודית באיזמיר במחצית השנייה של המאה ה-19, ובשלהי המאה ובתחילת המאה ה-20 הן כבר היו תופעות מקובלות בחברה היהודית באיזמיר. מתקבל הרושם שהמעמד הנמוך יותר קרוב יותר לדת ורוב ילדיו התחנכו בתלמוד תורה. עוד מתקבל הרושם שרוב חברי הקהילה שמרו על מספר ניכר של מנהגים ומצוות, בעיקר כשרות ושבת בפרהסיה, בעוד המיעוט שמר על מעט מנהגים ומצוות וביטא בכך דתיות מינימלית. כלל הציבור נקט עמדה שלילית חד-משמעית לגבי טמיעה והמרת דת.

תהליך ההתמשכלות של צעירי הקהילה, שחלק מהם למדו בבתי ספר עם אוריינטציה

181 פאלאגי', **גנדי חיים**, "תשובה מחיים", סי' מב.

182 ראו בדיון לעיל על חילול שבת.

183 אשכנזי, **מעשה אברהם**, סי' כז; פאלאגי', **חיים ביד**, סי' לה. עונש זה נקרא באסטינאדו, פאלקה, תעזיר. על הפעלת ענישה זו כלפי יהודים בעיר על ידי השלטונות העות'מאניים ראו סבע-וולף, **קונטרס**, עמ' 23, 38, 114, 184, 186.

184 גידני, **היסטוריה**, עמ' 382-383.

185 פאלאגי', **רוח חיים**, או"ה, סי' תקכט, דף פא, ע"א; בורנשטיין-מקובצקי, "ועד ברורי עברות".

צרפתית, בא במשולב עם אורח חיים מסורתי, גם אם מדובר במסורתיות רכה. השפעת החינוך הפרוטסטנטי על תלמידים יהודים הייתה שולית. רובם המכריע של תלמידי בתי הספר של כ"ח אימצו את דפוסי המודרנה, כגון נטישת הלבוש המסורתי ואימוץ אופנה אירופית, קריאת עיתונים ובילוי בשעות הפנאי. אולם לא מצאנו ביניהם את הטיפוס המתבולל.

ניתן להחיל על איזמיר את דברי שמואל אטינגר על דרכי התפתחות החברתית של הקהילות היהודיות בארצות האסלאם, "שיסודות מסורתיים ומלכדים מילאו בהן תפקיד אב לאין-ערוך לעומת ההתפתחות הדינמית יותר ומלאת המאבקים והסתירות של הקיבוצים היהודיים במדינות אירופה"¹⁸⁶. בדומה לכך מתאימים למודל זה דבריו של אבריאל בר לבב, הכותב כי במידה רבה ביטויי החילון והמסורת התקיימו אלה לצד אלה בארצות המזרח, וכי: "מבחינות מסוימות הגבולות הפנים-חברתיים בין חילונים ומסורתיים בארצות האסלאם היו לעתים קרובות סמויים מן העין. פעמים רבות הצליחו היהודים לנוע בין העולמות, בניגוד לאחיהם האשכנזים שהזהות העצמית שלהן הייתה לעתים נוקשה יותר ושייכת לאחד מהמחנות הנצים. ייתכן שאחת המשמעויות של מצב זה היא שהדיכוטומיה 'דתי-חילוני' תקפה יותר למערב אירופה ולמרכז מאשר ליהודי ארצות האסלאם"¹⁸⁷. הוא מציין שללא ספק יש לכך גם ממדים דוריים וגם ממדים חברתיים כמו דפוסי פרנסה וסמכות הרבנים.¹⁸⁸ ניכר כי גם באיזמיר, כמו בקהילות נוספות באימפריה העות'מאנית כגון דמשק, ההתרופפות בקיום מצוות נעשתה באופן הדרגתי, בלי שעוררה מחלוקת בין האבות שומרי המצוות לבין הבנים שהמצוות היו רופפות בידם. למדנו שבין יהודי איזמיר היו ששמרו חלק מן המצוות וזלזלו במצוות אחרות.¹⁸⁹

תופעות החילון התבטאו בדרכי הבילוי, הלבוש וההופעה החיצונית של גברים ונשים. השינויים באורחות החיים התרחשו במהירות בשל סיבות שונות, שבלטו ביניהן השפעת הטנדימאט, חדירת המערב לאימפריה העות'מאנית, ופעילות חינוכית ופילנתרופית של גופים יהודיים ממערב אירופה, שהעיקרית בהם הייתה חברת כ"ח.

מעין סיכום אודות המציאות החדשה בנושא החילון מובא בשנת 1910 על ידי כותב בעיתון "הזמן". הוא ביקר באיזמיר ולדבריו יש בין יהודי העיר דתיים המאמינים באמונות טפלות ומאידך יש ביניהם "חופשיים לגמרי". הוא מאשים את החינוך של כ"ח, שם לא לימדו את הילדים את תורת ישראל ואת קנייני הרוח שלו.¹⁹⁰

186 אטינגר, **תולדות**, א, מבוא, עמ' יא.

187 בר לבב, "החילון", עמ' 308.

188 בר לבב, שם, עמ' 316.

189 בר לבב, שם, עמ' 308-309.

190 **הזמן**, 8 בדצמבר 1910, עמ' 2. הכותב הוא ד' קורוליצקי.

מפתח ביבליוגרפי

- אביב, קהילה
אפרת א' אביב (אברביה), **קהילה, תרבות ויציני פמיניזם**. עבודת מ"א, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ב
- אביטבול, "תהליכי החילון"
מיכאל אביטבול, "תהליכי החילון בין יהודי המזרח", **זמן יהודי חדש** (בעריכת ירמיהו יובל), א, ירושלים, 2007, עמ' 280-286
- אברהם, אחי וראש
ר' [רחמים] חיים יאודה (בכור) אברהם, שו"ת **אחי וראש**, איזמיר, תר"א
- אולקר, עליית איזמיר
Necmi Ülker, *The Rise of Izmir: 1688-1740*, Ann-Arbor, 1975
- אוקסידינט
The Occident and American Jewish Advocate, a Semanal Philadelphia, 1863-1869
- אטינגר, תולדות
שמואל אטינגר, עורך, **תולדות היהודים בארצות האסלאם**, א, ירושלים, תש"מ
- ארד, "הדמוגרפיה"
דותן ארד, "הדמוגרפיה", בתוך ירון בן נאה (עורך), **תורכיה**, ירושלים, תש"ע, עמ' 27-40
- ארד, מחלל שבת
מוטי ארד, **מחלל שבת בפרהסיא, מונח תלמודי ומשמעותו ההיסטורית**, ניו יורק וירושלים, תשס"ט
- ארדיט, חינא וחסדא
ר' יאושע שלמה (מירקאדו) ארדיט, **חינא וחסדא**, שיטה על כתובות, ח"ג, איזמיר, תרל"ז
- ארייאש, שפתי רננות
ר' רחמים אריה הכהן ארייאש, **שפתי רננות**, איזמיר, תר"כ, ארכיון הרבנות הראשית, אסתאנבול, Tr/Is
- אשכנזי, מעשה אברהם
ר' אברהם **אשכנזי, מעשה אברהם**, שו"ת, איזמיר, תרט"ו
- באשגוז, "תאטרון הצללים"
Ilhan Basgoz, "The Waqwaq Tree in the Turkish Shadow-Play Theatre: Karagoz and the Story of Esther", in Avigdor Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1994
- בוניס, "השימוש ביסודות עבריים וארמיים ביצירת סאטירה"
דוד מ' בוניס, "השימוש ביסודות עבריים וארמיים ביצירת סאטירה בקרב דוברי ג'ודזמו", **מסורות** ט-יא (תשנ"ז), עמ' 319-333
- בוניס, קולות משאלוניקי
דוד מ' בוניס, **קולות משאלוניקי היהודית**, ירושלים, תש"ס
- בורה, יהודי איזמיר
Siren Bora, *Izmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, Istanbul, 1995

- Bornstein-Makovetsky, "The Va'ad Berurei Averot as a Judicial Body in Christian Spain and the Ottoman Empire", *Jewish Law Association Studies*, New York, 2000, pp. 117-140
- בורנשטיין-מקובצקי
"ועד ברורי עבירות"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "היצירה התורנית" בתוך: ירון בן נאה (עורך), **תורכיה**, ירושלים, תש"ע, עמ' 93-106
- בורנשטיין-מקובצקי,
"היצירה התורנית"
- "המשפחה באיסטנבול כיחידה כלכלית", **ארוס, אירוסין ואיסורים**, בעריכת י' ברטל וי' גפני, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 305-334
- בורנשטיין-מקובצקי,
המשפחה באיסטנבול
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "העילית הכלכלית היהודית בחלב בתקופה העות'מאנית מן המאה הט"ז עד המאה הי"ח - צמיחתה והשפעתה", **ממזרח ומערב** ח (תשס"ח), עמ' 185-218
- בורנשטיין-מקובצקי,
"העילית הכלכלית"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "השמות הפרטיים של יהודי איזמיר במאות ה-18 וה-19 על פי רשימות הגטיון והמצבות", **ואלה השמות**, ג, בעריכת אהרן דמסקי, רמת גן, תשס"ב, עמ' כא-סא
- בורנשטיין-מקובצקי, "השמות הפרטיים של יהודי איזמיר
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "התאסלמות בקהילות העות'מאניות והתנצרות באיטליה ובגרמניה במאות הט"ז והי"ד", **פעמים** 57 (תשנ"ד), עמ' 29-47
- בורנשטיין-מקובצקי,
"התאסלמות"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "חברות המיסיון הפרוטסטנטי ויהודי איזמיר" בתוך: שאול רגב ויעקב ש' שפילג (עורכים), **האימפריה העות'מאנית, קובץ מחקרים**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן (בדפוס)
- בורנשטיין-מקובצקי,
"חברות המיסיון הפרוטסטנטי ויהודי איזמיר"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "יחסים חברתיים בין יהודים ונוכרים בערי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-17", **מקדם ומים**, ו (תשנ"ה), עמ' 1334-
- בורנשטיין-מקובצקי,
"יחסים חברתיים"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "מאיזמיר לקפריסין: פרשת המרת דתו של שבתי בן ברוך מאיו וגורל עזבונו", **המזרח החדש** נד (תשע"ה), עמ' 24-41
- בורנשטיין-מקובצקי,
"מאיזמיר לקפריסין"
- Leah Bornstein-Makovetsky, "Jewish Converts to Islam and Christianity in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", in: M. Rozen, ed., *The Last Ottoman Century and Beyond, The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, Tel Aviv 2002, pp. 83-128
- בורנשטיין-מקובצקי,
"מומרים במאה ה-19"
- לאה בורנשטיין-מקובצקי, "מומרים יהודים לאסלאם ולנצרות באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-18", **חברה ותרבות, יהודי ספרד לאחר הגירוש**, בעריכת מ' אביטבול, ג' חזן-רוקם וי' עסיס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 3-30
- בורנשטיין-מקובצקי, "מומרים יהודים במאות ה-16-18"

- בורנשטיין-מקובצקי, מפגשים
לאה בורנשטיין-מקובצקי, "מפגשים חברתיים בין יהודים ומוסלמים
באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-18 מחוץ לערים: אופיים
ותוצאותיהם", **מורשת ישראל**, 5 (אלול תשס"ח), עמ' 62-88
- בורנשטיין-מקובצקי,
"ספרות ההלכה"
לאה בורנשטיין-מקובצקי, "ספרות ההלכה בתורכיה, יוון והבלקנים
בשנים 1750-1900", **פעמים** 86-87 (תשס"א), עמ' קכד-קעד
- בורנשטיין-מקובצקי, **עיר**
לאה בורנשטיין-מקובצקי, **עיר של חכמים וסוחרים, הקהילה
היהודית בארם צובה 1800-1492**, אריאל, 2012
- בורנשטיין-מקובצקי,
"פעילות המיסיון האמריקאי"
לאה בורנשטיין-מקובצקי, "פעילות המיסיון האמריקאי בקרב
היהודים באסתנבול, שלוניקי ואיזמיר", בתוך: מינה רוזן, עורכת,
ימי הסהר, תל אביב, תשנ"ו, עמ' 273-311
- בנבנשת, **שיירי כנסת הגדולה**
ר' חיים בנבנשת, **שיירי כנסת הגדולה**, אורח חיים, איזמיר, תל"א
- בנבסה, תהליך המודרניזציה
Esther Benbassa, "The Process of Modernization of Eastern
Sephardi Communities", in Harvey Goldberg (ed), *Sephardi
and Middle Eastern Jewries History and Culture in the Modern
Era*, Bloomington, 1996, pp. 89-98
- בנבסה ורודריג, יהודי ספרד
אסתר בנבסה ואהרן רודריג, **יהודי ספרד בארצות הבלקן**,
ירושלים, 2001
- בן-נאה, "החינוך"
ירון בן נאה, "החינוך", בתוך: ירון בן נאה (עורך), תורכיה, ירושלים,
תש"ע, עמ' 73-92
- בן נאה, כוס קפה
Yaron Ben-Na'eh, "One cup of coffee" – Ordinances
concerning luxuries and recreation: A chapter in the cultural
and social history of the Jewish Sephardi Community of
Jerusalem in the nineteenth century", *Turcica* 37 (2005),
pp. 155-185
- בן נאה, **יהודים**
ירון בן נאה, **יהודים בממלכת הסולטנים**, ירושלים, תשס"ז
- בן-נאה, "מיגדר נשי"
ירון בן-נאה, "מיגדר נשי והגבלתו בתקנות בענייני מוסר של יהודי
האימפריה העות'מאנית", **פעמים** 105-106 (תשס"ו), עמ' 127-150
- בראון, "חכמי המזרח"
בנימין בראון, "חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת
בחינה מחדשת", **אקדמות** י' (תשס"א), 289-325
- בר לבב, "החילון"
אריאל בר לבב, "החילון אצל יהודי ארצות האסלאם", בתוך:
אבריאל בר לבב, רון מרגולין, שמואל פיינר (עורכים), **תהליכי
חילון בתרבות היהודית בעת החדשה**, א, רעננה, עמ' 293-344

יעקב ברנאי, יהודי ארץ ישראל בחסות פקידי קושטא, ירושלים, תשמ"ב	ברנאי, ארץ ישראל במאה הי"ח
יעקב ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מאנית", בתוך שמואל אטינגר, עורך, תולדות היהודים בארצות האסלאם , ב, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 183-300	ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מאנית"
יעקב ברנאי, המראה של אירופה, פרקים בתולדות הקהילה היהודית באיזמיר במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה , ירושלים, תשע"ה	ברנאי, המראה של אירופה
יעקב ברנאי, "עלילות דם באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו-י"ט", בתוך: שמואל אלמוג, עורך, שנאת ישראל לדורותיה , ירושלים, תש"ם, עמ' 211-216	ברנאי, "עלילות דם"
יעקב ברנאי, "קווים לתולדות החברה היהודית באיזמיר בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 56-76	ברנאי, "קווים"
יעקב ברנאי, שבתאות, היבטים חברתיים , ירושלים, תשס"א	ברנאי, שבתאות
אליעזר בן, "שרפות ורעידות אדמה באיזמיר במאות הי"ז-י"ט ותעודה על האשמת יהודים בהצתה", מקדם ומים , ב (תשמ"ד), עמ' 13-27	בן, "שרפות"
Abraham Galante, <i>Histoire des Juifs de Turquie</i> , Vols 1-9, Istanbul 1980	גלנטי, היסטוריה
<i>Jewish Intelligence Monthly Account of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews</i> , London, 1835-1901	ג'ואיש אינטליג'נס
William Thomas Gidney, <i>The History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews from 1809 to 1908</i> , London, 1908	גידני, היסטוריה
Maureen Jackson, <i>Mixing Musics, Turkish Jewry and the Urban Landscape of a Sacred</i> , Stanford, 2013	ג'קסון, ערבוב
ר' יוסף גן, מוסר השכל , המביא לבית הדפוס הרב חיים אברהם הלוי, איזמיר, תר"ג	גן, מוסר השכל
חיים גרבר ויעקב ברנאי, יהודי איזמיר במאה התשע עשרה , ירושלים, תשמ"ה	גרבר וברנאי, יהודי איזמיר

ר' יאושע רפאל פנחס די שיגורה, אות לישועה , איזמיר, תרל"ו	די שיגורה, אות לישועה
יהודית די שון, "סלוניקי היהודית בעיני נוסע יהודי-גרמני בראשית המאה העשרים", פעמים 107 (תשס"ו), עמ' 39-65	די שון, "סלוניקי היהודית"
Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle", in: Benjamin Braude, and Bernard Lewis (eds), <i>Christians and Jews in the Ottoman Empire</i> , 1, New York-London, 1982, pp. 209-242	דמון, קהילות יהודיות
גילה הדר, קהילת תירה במאות ה-19 וה-20, עבודת מ.א. , אוניברסיטת תל אביב, 1996	הדר, קהילת תירה
אלימלך הורוביץ, "על משמעויות הזקן בקהילות ישראל במזרח אירופה בימי הביניים בראשית העת החדשה", פעמים 59 (תשנ"ד), עמ' 129-148	הורוביץ, "על משמעויות הזקן"
Elliot Horowitz, "Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry", <i>AJS</i> , XIV, 1 (1989), pp. 17-46	הורוביץ, קפה
הזמן , יומון, פטרבורג-יילנה, 1903-1915	הזמן
דב הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר", קריית ספר סד, ד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1403-1423	דב הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר"
הלבנון , ירחון (או דו-שבועון), ירושלים-פריז 1863-1886	הלבנון
המגיד/המגיד לישראל, ירחון , וינה-לונדון 1856-1903	המגיד
המליץ , שבועון (1860-1882), דו-שבועון (1883-1886), יומון (יולי 1886-1904), אודסה-פטרבורג	המליץ
הצפירה , שבועון, ורשה-ברלין 1862-1931	הצפירה
ירון הראל, בין תככים למהפכה, מינוי רבנים ראשיים והדחתם בבגדאד, דמשק וחלב 1750-1914 , ירושלים, תשס"ז	הראל, בין תככים למהפכה
ירון הראל, ב'ספינות של אש למערב', תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880 , ירושלים, תשס"ג, מפתחות: ערך 'רפורמות עות'מאניות', ובעיקר עמ' 129-193	הראל, בספינות

- הראל, "מעמדם"
ירון הראל, "מעמדם ותדמיתם של בני פיג'וטו בעיני המושבה הצרפתית בחלב, 1784-1850", **מיכאל** יד (תשנ"ז), עמ' קעא-קפו
- הראל, "מפתיחות להסתגרות"
ירון הראל, "מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה", *AJS Review* (2002) 26/2, עמ' א-נח
- וולניי, **מסע**
קונסטנטין פ' דה וולניי, **מסע במצרים וסוריה**, ירושלים, תשנ"ז
- זלקין, **בעלות השחר**
מרדכי זלקין, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית המאה התשע עשרה**, ירושלים 2000
- זוהר, **האירו**
צבי זוהר, **האירו פני המזרח, הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, תל אביב, תשס"א
- זוהר, **מסורת ותמורה**
צבי זוהר, **מסורת ותמורה - התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920**, ירושלים, תשנ"ג
- זנדי-סייק, **איזמיר**
Sibel Zandi-Sayek, *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880*, Minneapolis, 2012
- חבצלת**
חבצלת, ירחון (1863), דו-שבועון (1870), שבועון (1871-1911), ירושלים 1911
- חזן, **נדיב לב**
ר' חיים דוד חזן, שו"ת **נדיב לב**, ח"א, שאלוניקי, תרכ"ב; ח"ב, ירושלים תרכ"ו
- חזן, **ישרי לב**
ר' חיים דוד חזן, **ישרי לב**, איזמיר, תר"ל
- חזן, **כרך של רומי**
ר' ישראל משה חזן, **כרך של רומי**, ליוורנו, תרל"ו
- טיימפו**
El Tiempo - A Semanal in Ladino, Istanbul, 1872-1932
- יוהס, "הלבוש"
אסתר יוהס, "הלבוש", בתוך ירון בן נאה (עורך), **תורכיה ירושלים**, תש"ע, עמ' 263-272
- יערי, "הדפוס העברי באיזמיר"
אברהם יערי, "הדפוס העברי באיזמיר", **ארשת** א (תשי"ט), עמ' 97-222
- יערי, רשימת
אברהם יערי, "רשימת ספרי לאדינו", **קרית ספר**, י (תרצ"ד)
- כהנא, "שבת"
מעוז כהנא, "שבת בבית הקפה של קהילת קודש פראג", **ציון** עח, א (תשע"ג), עמ' 5-50
- כ"ץ, **מסורת ומשבר**
יעקב כ"ץ, **מסורת ומשבר**, ירושלים, תשי"ח

- לואיס, **צמיחתה**
 ברנרד לואיס, **צמיחתה של תורכיה המודרנית**, ירושלים, תשנ"א
- לוי, "התמורות"
 אבנר לוי, "התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה", בתוך: מינה רוזן, עורכת, **ימי הסהר**, תל אביב, תשנ"ו, עמ' 237-272
- לוי, "שועת עניים"
 Avner Levi, "Shavat Aniim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community: The Case of Izmir 1847", In: Aron Rodrigue, ed, *Ottoman and Turkish Jewry*, Bloomington, 1992, pp. 183-202
- מגיד, "העיתונות"
 משה מגיד, "העיתונות היהודית בתורכיה", בתוך ירון בן נאה (עורך), **תורכיה**, ירושלים, תש"ע, עמ' 123-136
- מקדוגאל, **חיפוש**
 David McDougall, *In Search of Israel: A chronicle of the Jewish missions of the Church of Scotland*, London-New York, 1941
- מרכוס, **המזרח התיכון**
 Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989;
- נהר, **יד הנהר**
 ר' דניאל הכהן נהר, **יד הנהר**, דרשות, איזמיר, תרמ"ד
- נחום, "יהודי איזמיר"
 הנרי נחום, "יהודי איזמיר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20", **שורשים במזרח**, ד (1998), עמ' 122-155
- סבע-וולף, "שערי מזרח"
 רחל סבע-וולף, "פואירטאס די לוד" [שערי אור]: העיתון 'שערי מזרח' (איזמיר, 1845-1846) כקול המבשר של ההשכלה היהודית-הספרדית", **דמתה לתמר**, מחקרים לכבודה של תמר אלכסנדר, באר שבע, תשע"ה, עמ' 421-470
- סבע-וולף, **קונטרס**
 רחל סבע-וולף, **קונטרס שועת עניים בלאדינו (איזמיר 1847) עיון ז'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי פנים-קהילתי וביטוייו בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים**, עבודת מ.א. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ח
- סזגין, "דרוישים"
 Pamela J. Dorn Sezgin, "Hakhamim, Dervishes, and Court Singers: The Relationship of Ottoman Jewish Music to Classical Turkish Music," in Avigdor Levy (ed), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1994, pp. 585-632
- סרוסי, "מוסיקה"
 אדוין סרוסי, "מוסיקה, פיוט ושירה עממית", בתוך ירון בן נאה (עורך), **תורכיה**, ירושלים, תש"ע, עמ' 137-154

סרוסי, "יגלה כבוד מלכותך"	אדוין סרוסי, "יגלה כבוד מלכותך, פיוט של ר' ישראל נג'ארה בפי השבתאים ולחניו", תרכ"ב סב (תשנ"ב), עמ' 361-379
סרוסי, "השפעות אסלאמיות"	אדוין סרוסי, "השפעות אסלאמיות על המוסיקה היהודית", מחניים 1 (תשנ"א), עמ' 116-123
עקשטיין, תולדות החבי"ף	שמעון עקשטיין, תולדות החבי"ף, תולדות חייו ופעלו של רבינו חיים פאלאג'י , ירושלים, תשנ"ט
פאלאג'י, אברהם את ידו	ר' אברהם פאלאג'י, אברהם את ידו, דרשות , ח"א-ח"ב, איזמיר, תרמ"ו
פאלאג'י, ארצות החיים	ר' חיים פאלאג'י, ארצות החיים , מעלות והלכות ארץ ישראל, ירושלים, תרל"ב
פאלאג'י, ברך את אברהם	ר' אברהם פאלאג'י, ברך את אברהם , דרשות, שאלוניקי, תרי"ז
פאלאג'י, ברכת מועדיך לחיים	ר' חיים פאלאג'י, ברכת מועדיך לחיים , דרושים, ח"א, איזמיר, תרכ"ח; ח"ב, שם תרל"א
פאלאג'י, גנזי חיים	ר' חיים פאלאג'י, גנזי חיים , כללים, איזמיר, תרל"א
פאלאג'י, וימהר אברהם	ר' אברהם פאלאג'י, וימהר אברהם , ליקוטים באגדה, איזמיר, תרמ"ד
פאלאג'י, זכותיה דאברהם	ר' אברהם פאלאג'י, זכותיה דאברהם , דרושים, איזמיר, תר"ן
פאלאג'י, חוקות החיים	פאלאג'י, חוקות החיים , שו"ת חו"מ, איזמיר, תרל"ג
פאלאג'י, חיים ביד	ר' חיים פאלאג'י, חיים ביד , שו"ת יו"ד, איזמיר, תרל"ג
פאלאג'י, חקקי לב	פאלאג'י, חקקי לב , ח"א, שאלוניקי, ת"ר; ח"ג, שאלוניקי, תר"ט
פאלאג'י, ימצא חיים	ר' חיים פאלאג'י, ימצא חיים , סדור תפילות, איזמיר, תרכ"ג
פאלאג'י, יפה ללב	ר' רחמים יצחק פאלאג'י, יפה ללב , חידושי דינים, ח"ה, איזמיר, תרמ"ד; ח"ח, איזמיר, תרנ"ו
פאלאג'י, כף החיים	פאלאג'י, כף החיים , הלכות ומוסר, שאלוניקי, תרי"ט
פאלאג'י, לב חיים	ר' חיים פאלאג'י, לב חיים , שו"ת, ח"א-ח"ב, איזמיר, תרכ"ט; ח"ג, איזמיר, תר"ן
פאלאג'י, מועד לכל חי	ר' חיים פאלאג'י, מועד לכל חי , דינים ומוסר, איזמיר, תרכ"א
פאלאג'י, מ"י החסד	ר' חיים פאלאג'י, מ"י החסד , על המכילתא וילקוט שמעוני, ח"א, איזמיר, תרמ"א; ח"ב, איזמיר, תר"ן

פאלאג'י, משא חיים	ר' חיים פאלאג'י, משא חיים , שו"ת, שאלוניקי תרל"ד
פאלאג'י, נפש כל חי	ר' חיים פאלאג'י, נפש כל חי , ליקוטי אגדה וחידושים, איזמיר, תרל"ט
פאלאג'י, נשמת כל חי	פאלאג'י, נשמת כל חי , שו"ת, ח"א, שלוניקי תקצ"ב-תקצ"ז
פאלאג'י, סמיכה לחיים	ר' חיים פאלאג'י, סמיכה לחיים , שו"ת, שאלוניקי, תקפ"ו
פאלאג'י, פדה את אברהם	ר' אברהם פאלאג'י, פדה את אברהם , דינים, שו"ת ודרשות, איזמיר, תרנ"ט
פאלאג'י, רוח חיים	ר' חיים פאלאג'י, רוח חיים , שו"ת, ח"א, איזמיר תרל"ו; ח"ב, איזמיר, תרל"ז
פונטרימולי, פתח הדביר , ח"ג	ר' בנימין פונטרימולי, פתח הדביר , על שו"ע או"ח, ח"ג, איזמיר, תרל"ג
פונטרימולי צפחית בדבש	ר' חייא פונטרימולי, צפחית בדבש , שו"ת, שאלוניקי, תר"ח
פיינר, שורשי החילון	שמואל פיינר, שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18 , ירושלים, תש"ע
פרנקל, ירושלימה	אליעזר לודיג אוגוסט פרנקל, ירושלימה , יונה, תר"כ
צור, "בעיות יסוד"	שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18 , ירושלים, תשס"ב
ירון צור, "בעיות יסוד בהשכלת היהודים בארצות האסלאם: תוניסיה כמקרה מבחן", בתוך: שמואל פיינר וישראל ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה , ירושלים, תשס"ה, עמ' 201-222	ירון צור, "בעיות יסוד בהשכלת היהודים בארצות האסלאם: תוניסיה כמקרה מבחן", בתוך: שמואל פיינר וישראל ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה , ירושלים, תשס"ה, עמ' 201-222
קול מחזיקי הדת	דו ירחון (1879-1885), שבועון (1885-1914), לבוב
קמחי, ימי שלמה	ר' שלמה קמחי, ימי שלמה , חידושים על הרמב"ם ושו"ת, איזמיר, תרל"ד
קמחי, מלאכת שלמה	שלמה (ישעיה שלמה) קמחי, מלאכת שלמה , שו"ת, שאלוניקי, תרכ"ב
קריספין, אברהם במחזה	ר' יהושע אברהם קריספין, אברהם במחזה , דרשות, איזמיר, תרכ"ט
רודריג, יהודים צרפתים	Aron Rodrigue, <i>French Jews, Turkish Jews: the Alliance israélite universelle and the politics of Jewish schooling in Turkey, 1860-1925</i> , Bloomington, 1990
רודריג, חינוך	אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה , ירושלים, תשנ"א

- רוזן, "ליטרת הבשר"
 מינה רוזן, "ליטרת הבשר: סחר הבשר והמאבקים החברתיים
 באסתנבול היהודית, 1700-1918",
- רוזן, **בנתיבי הים התיכון**
 מינה רוזן, **בנתיבי הים התיכון, הפזורה הספרדית במאות הט"ז-**
י"ח, תל אביב, תשנ"ג
- רוזן, "צרפת ויהודי מצרים"
 מינה רוזן, "צרפת ויהודי מצרים-אנטומיה של יחסים, 1801-
 1683", בתוך: י"מ לנדאו, עורך, **תולדות יהודי מצרים בתקופה**
העות'מאנית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 421-470
- רולסטון, **איזמיר**
 George Rolleston, *Report on Smyrna*, 1856 by Great Britain
 War Office, London, 1856

